

TANULMÁNYOK
GRAMSCIRÓL

Az itt közölt tanulmányok (La Porta és Infranca írása kivételével) az MKKE Társadalomelméleti Kollégiumában 1987. áprilisában, Gramsci halálának 50. évfordulóján rendezett konferencia előadásai alapján készültek.

Készül az MKKE Sokszorosító
Üzemében 300 példányban
Szerkesztette: Banyár József
Felelős kiadó: Szalai Zoltán
Kiadja: az MKKE Társadalomelméleti
Kollégium

T a r t a l o m

	oldal
Szabó Tibor: Gramsciról – ötven év múltán	1
Székely Gábor: A politikus Gramsci	25
Krausz Tamás: Gramsci és a húszas években megvalósult bolsevik alternatíva	59
Tütő László: Gramsci és a gazdasági demokrácia kérdése	85
Márkus Péter: Antonio Gramsci politikai elmélete	112
Lelio La Porta: Gramsci hegemonia-fogalmának aktualitása	143
Antonio Infranca: A gyakorlat fogalmának eredete Gramscinál	166
Mezei György: Gramsci – avagy a baloldali érzület rajza	178

Szabó Tibor:

Gramsciról – ötven év múltán

Különös jelentősége van, hogy az 1937-ben elhunyt Gramscira ebben az intézményben emlékezünk meg, amelyben hosszú éveken át tanulmányoztuk közösen gondolkodását. Hosszan elemeztük a pártról, az államról szóló fejtegetéseit, hegemonia-koncepcióját, értelmiségfelfogását, az amerikai gazdasági és politikai rendszerről írott megjegyzéseit. Mindennek alapján biztos lehet számítani rá, hogy e magyarországi megemlékezés nem csupán formai, formális lesz, hanem olyan igazi műhely beszélgetés alakul ki ennek kapcsán, amely esetleg tovább inspirálhatja a hazai Gramsci-kutatásokat.

Gramsciról itthon és külföldön

Ezek a kutatások nálunk már igen korán – az 1940-es évek végén – megindultak, az italianisták /Szauder József/ jóvoltából, majd 1956 után új lendülettel folytatódtak. Ekkor Sallay Géza, Rózsa Zoltán, majd később Sárközy Péter foglalkozott vele behatóbban. Az 1970-es évek elején Huszár Tibor volt, aki felkarolta a Gramsci-szövegek kiadását és gondozását. Jelentős állomása a hazai kutatásoknak a Betlen János-féle "Új

fejedelem" kiadása, majd pedig Gramsci fiatalkori politikai írásainak közzététele a Kossuth kiadónál 1985-ben. Az ebből a kötetből kimaradt Gramsci-tanulmányokat, írásokat pedig éppen ebben a kollégiumban adták ki.

A hazai Gramsci-kutatások kisebb-nagyobb késéssel követik a nemzetközi, elsősorban olasz eredményeket. Jelen pillanatban ott egy megtorpanása figyelhető meg általában véve is a marxista kutatásoknak, ami érezteti hatását e területen is. Ennek ellenére Olaszországban több rendezvényt tartanak majd ez évben. A központi ülésre június hónapban Rómában kerül sor, amelynek témája: A politika és erkölcs Gramsci gondolkodásában. Ezen túl a szeptemberben Bolognában rendezendő Unita-fesztivált is az ötven éve meghalt Gramsci politikai és szellemi hagyatéka gondozásának, újraértelmezésének szentelik. Az olasz baloldali sajtó ez évben különös figyelmet szentel e témának. Az OKP hetilapja, a nálunk is ismert Rinascita Gramsci a világban címmel közölt – többek között Gramsci magyarországi fogadtatásáról is – tanulmányokat, a Critica Marxista pedig 2-3. számát teljes egészében Gramscinak szenteli ezzel a jellegzetes címmel: Gramscin túl, Gramscival.

Gramsci jelentősége tehát újból teret kap itthon és külföldön egyaránt. Nézzük, milyen szempontból érdekes sámunkra az olasz politikus-filozófus gondolkodása és tevékenysége.

Filozófia és politika összefüggése Gramscinál

Egy gondolkodó megismerésének több fázisa van. Első megközelítésben nyilvánvalóan elegendő, ha gondolkodását, tevékenységét csupán a jellegzetességek, a fő vonalak mentén feltárjuk: mi közelíti az illető gondolkodót egy másik, kortárs gondolkodóhoz, mi különbözteti meg őt a többiektől. Ha viszont felfogását – mint ez Gramsci esete is – közelebbről is szeretnénk szemügyre venni, akkor más metodológiai megfontolásokra van szükség.

Bár Gramsci csak negyvenhat éves volt, amikor meghalt, munkásságában mégis több időszakot tudunk elkülöníteni. A fő megkülönböztetési pont 1926, amikor – képviselői mentelmi jogát figyelmen kívül hagyva – Mussolini letartóztatja, számúzi, majd bebörtönzi. E megkülönböztetés alapján munkásságát két részre lehet osztani: aktív időszakra és börtönéletre. E1 kell kerülni viszont azt az értelmezést, amibe sok hazai és külföldi interpretátor is beleesik, hogy ez automatikusan Gramsci koncepciójának az alapvető változásával hozható összefüggésbe.

Mi már több írásunkban is kimutattuk, hogy Gramsci munkásságának tartalmi, elméleti periodizációja nem azonos életének a periodizációjával. Hiszen lényeges különbségek van-

nak 1926 előtti aktív időszakában született írásainak gondolati tartalma között is. Igen jelentős különbségek figyelhetők meg például egy 1919-ben, 1921-ben, vagy 1924-ben keletkezett írása között. Az olasz és a nemzetközi politikai viszonyok következtében Gramsci felfogása is jelentős változásokon ment keresztül. Az 1919-20-as gyári tanács-mozgalmon kívül, annak bukása után, felfogására elsősorban moszkvai és bécsi tartózkodása volt döntő hatással. Konceptiója eredetiségét 1924 után figyelhetjük meg nála erőteljesebben, amely koncepción lényegileg már a börtönben sem fog változtatni.

Ami viszont végig, mind 1926 előtti, mind 1926 utáni írásaiban megfigyelhető nála, az a politikai tevékenység és az elméleti munka egyfajta egysége. Aktív politikusi időszakában írt – sokszor propagandacélokat szolgáló – cikkei tartalmán is érezhető szerzőjük igen komoly elméleti-filozófiai-szociológiai-esztétikai felkészültsége, a Börtönfüzeteket pedig nagy tévedés lenne pusztán elméleti írásnak tekinteni, hiszen sorai között mindig észlelhető az aktuális /olasz és nemzetközi/ eseményekre való reagálás igénye. Például az, hogy Croce kapcsán tárgyalja, majd részletesen kifejti az állam és a társadalom problematikáját, nyilván nem független az akkori kor totalitáriánus megoldásaitól. A börtönben mindvégig követi az eseményeket: a gazdasági világválságot, Hitler hatalomra jutását, Sztálin lépéseit. S amikor bírálja az állam-párt felfo-

gást, a diktatórikus megoldásokat, mindig csak általában, elméleti síkon beszél, de bírálata könnyen behelyettesíthető. Tehát a legelméletibb kérdésfelvetései mögött politikai indítékok, politikai mozgások húzódnak meg.

A marxista filozófia megújításáért

A politikának és a filozófiának ez a Gramscinál megfigyelhető összekapcsolódása igen érdekes kombinációt hoz létre a marxista filozófián belül.

Gramsci az 1910-es évek táján akkor kezdi el tevékenységét, amikor egyrészt a marxista filozófia egyfajta ökonomista eltorzításon keresztül érvényesül sok képviselőjénél, másrészt pedig a munkásmozgalom gyakorlati tevékenységében kezd túlsúlyba kerülni a reformizmus elképzelése. Gramsci, aki mindig is polemikus alkatú volt, vitába száll egyrészt az ökonomizmussal. Ebben a vitában Labriola és Croce művei vannak segítségére: mindketten – bár igen eltérő pozícióból – elutasították, hogy a társadalom fejlődésében mindent a gazdasági momentumra vezessenek vissza. Croce az ökonomizmust azonosítva a marxi filozófiával azt mondja, hogy benne a gazdaság, mint "rejtőzködő isten" szerepel, amit csak legfeljebb "végső fokon" /Labriola, Engels/ lehet elfogadni. A fiatal Gramsci

Labriola és Croce hatása alatt egyértelműen szembeszállt a gazdaságra leszűkített marxizmus koncepciójával, és kezdettől fogva az ember, az emberi tényező szerepét hangsúlyozta. Másrészt ugyanakkor nem a reformista megoldások mellett volt, hiszen azok nem-forradalmi megváltoztatását kívánták a fennálló társadalomnak. A torinói ifjúsocialisták köréhez tartozó Gramsci viszont, – elsősorban Georges Sorel hatására – a gyökeres változások mellett volt, ezért kapcsolódott később, az 1919-20-as "vörös kétév" idején, a gyárfoglaló és tanácsmozgalmakhoz, s ezzel párhuzamosan a Komintern irányzatához.

Az ökonomizmus és a reformizmus elleni harcban fogalmazza meg saját eredeti felfogását, amit "filosofia Bella praxis"-nak, a gyakorlat filozófiájának nevez. Ez – megítélésünk szerint – filozófiatörténeti horderejű szintézist eredményezett, amelyhez fogható csak Lukács késői filozófiai főműve, A társadalmi lét ontológiája képvisel. Ennek az új szintézisnek az volt a lényege, hogy Gramsci elismerte az anyagi mozzanatok /az anyag, a gazdasági viszonyok stb./ elsőbbségét, ahogyan azt a klasszikus marxizmus nemegyszer hangsúlyozta. Emellett azonban – elsősorban Marx 1. Feuerbach-tézisére hivatkozva – az eszmei, a szellemi mozzanatot legalább ugyanolyan fontosnak tartotta. Szerintünk ezzel jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a marxizmuson belül – Buharin 1921-es Kézikönyvének kísérlete után – hely-

reállítsa a dialektikus szemléletmódot. Sajnos, már a Buharint megelőző időszakban is megfigyelhető a marxista filozófián belül az az irányzat, amely Engels szintetikus jellegű munkáiból kiindulva, elsősorban egy naturalisztikus és mechanikus, metafizikus koncepciót nevezett marxizmusnak. Ehhez a vonalhoz sorolható elsősorban Plehanov, egyesek szerint részben Lenin is, de mindenképpen Sztálin, aki véglegesítette a "marxizmus-leninizmus" sémáját. Ezen naturalisztikus koncepció szerint minden feloldódik az anyag, az anyagiség, a determináció fogalmaiban, miközben háttérbe szorul az ember, az emberi szellemiség; a szubjektum történelemformáló aktivitása, a gyakorlat ontológiai státusa. Gramsci tisztában van vele, hogy az eszmei mozzanatot mindig egy anyagi mozzanat determinálja, de azt is fontosnak tartja, hogy ezzel párhuzamosan vegyék figyelembe a szubjektív tényezőt is.

Lukács az Ontológia második kötetében hosszan tárgyalja azt a Gramsciéval párhuzamos gondolatot, hogy az eszmei tényezőnek a történelem bizonyos időszakaiban döntő jelentősége lehet. Ez – sok eltérés mellett – nyilvánvalóan rokonítja Gramsci és Lukács György felfogását.

Az ökonomizmus és a szcientista naturalizmus a marxizmuson belül még ma is megtalálható. Sokan vélik úgy, hogy a gazdasági kérdések oly mértékben döntőek a társadalomban, hogy

háttérbe szorítják az összes többi társadalmi viszonyt és eszmét. A társadalmat ma is nemegyszer természeti törvényszerűségek által meghatározottként fogják fel. Nem utolsó sorban épp az ilyen koncepcióknak köszönhetően kerül háttérbe a társadalom politikai dimenziója, a demokrácia kérdése, az intézményrendszer továbbfejlesztése, stb. Gramsci fejtegetéseinek ilyen vonatkozásban manapság mindenképpen igen nagy az időszerűsége, hiszen helyesen állapítja meg, hogy a társadalmi folyamatokból semmiképpen sem lehet kizárni az ember tevékeny hozzájárulását, szellemiségét, aktivitását.

A társadalom ugyanis éppen olyan irányban halad, amelybe az emberek tevékenységének az eredője vezet. Az emberek tevékenysége – ha spontán, ha tudatos – mindig valamilyen megfontolás alapján történik. Az anyagi világot mindig megfelelő elképzelés, gondolat /vagy gondolatiság/, vagy épp ellenkezőleg gondolatlanság befolyásolja. Ezért nem mindegy a társadalom számára, hogy egyáltalán van-e ilyen eszmei meggondolás, vagy hagyják az anyagi folyamatokat okozódni: vagy pedig van egyfajta társadalmi-politikai-kulturális meggondolás, eszme, amely alapján végzi az ember a tevékenységét /nem csupán a munkatevékenységét!/. A mai vitákban sem szokták hangsúlyozni a dolognak ezt az oldalát.

Jellemző az a megoldás, amit Gramsci e koncepciójának az érdekében az alap és felépítmény viszonyáról mond. Szerinte

ahogyan a marxizmus klasszikusai is hangsúlyozták, az alap nagyon fontos szerepet játszik a társadalom életében. Ez a meghatározó, determináns jelentőségű viszonyrendszer. De elemzéseiben mindig a felépítmény, sőt: többszámiban felépítmények döntő jelentőségét húzza alá. Nem csupán azért, de azért is, mert a felépítményben találhatóak meg az ideológiák, amelyek révén az emberek – Marx szavaival – "végigharcolják" a történelmet, meg az állam is, meg a civil társadalom is. Gramsci a társadalmi valóságot mindig a felépítmények oldaláról közelíti meg, az alapan működő objektív, anyagi erőket a felépítmény eszmeisége, gondolatisága befolyásolja.

A politikaelmélet terén Gramsci hasonló gondolatokat fejt ki. Később még bőven szó lesz az állam és a civil társadalom viszonyáról más összefüggésben. Itt csupán azt emeljük ki, hogy Gramsci – a marxista filozófián belül eredeti módon – nem az állam erőszakszervezet jellegét hangsúlyozza, mint például Lenin, hanem továbbmenve a nevelő-állam koncepcióját veti fel, s a civil társadalom fontosságát emeli ki.

Itt is szintézisre törekszik, hiszen nem elégszik meg a mechanikus társadalmi erők működésének leírásával, hanem szükségesnek tartja a civil társadalomban, a civil társadalom által megszervezett emberek szubjektív erőinek a figyelembe vételét is. Ez tehát olyan dialektikus koncepció, amelyben

Gramsci nem szakítja el egymástól az összetartozó, egymást kölcsönösen föltételező kategória-párokat, hanem egyszerre hangsúlyozza fontosságukat.

Az objektum-szubjektum kölcsönhatásának hangsúlyozása olyan jelentős volt munkásságában, hogy tulajdonképpen annak fő jellegzetességét adja. Gramsci tehát a XX. századi marxizmus azon vonulatába sorolható, amely számára döntő a dialektika, az emberi gyakorlat kérdése. Ebből az alapállásból – és talán éppen ezért – bírálta oly erőteljesen N. I. Buharin koncepcióját, aki számára a társadalom és az ember is gép, a társadalomban csak szükségszegyűség uralkodik, nincs benne véletlen, a technika a mindent eldöntő mozzanat a társadalom, fejlődésében, stb. Gramsci a Kézikönyv koncepciójában meglátta azt a – később, Sztálin műveiben valóban be is következő – veszélyt, hogy ez a marxizmus olyan "gyerekes elferdítéséhez" vezet, amely szerint minél inkább hivatkozunk anyagi dolgokra, annál inkább materialisták vagyunk.

Gramsci elismeri, hogy az anyagi oldal alapvető, de rögtön hozzát teszi, hogy ez nem jelentheti azt, hogy elhanyagoljuk az eszmei mozzanatot, azt, hogy az ember képes a gyakorlati tevékenységében változásokat létrehozni ebben a valóságban.

Sajnos, ma az oktatásban is találkozhatunk azzal a szemléletmóddal, amely az alapot készen talált, örök és megváltoztathatatlan viszonyok rendszereként értelmezi. Az ilyen – nyilvánvalóan Buharintól, de leginkább Sztálintól eredő – felfogással szemben joggal teszi fel a kérdést Gramsci: hogyan jött létre ez az alap? Az alap persze okozódik, de ez nem fatális menete a történelemnek, hanem közrejátszik benne az emberi szubjektum is. Nem pusztán a gazdasági szférában kifejtett munkatevékenység, hanem az ember politikai, erkölcsi, kulturális, művészeti és egyéb tevékenysége is, amelyek megadják az adott történelmi szubjektum természetének jellegzetes vonásait, szocialitását.

A Gramsci-féle gyakorlat-filozófia annyival több egy szűken értelmezett történelmi materializmusnál, hogy benne az ember e széles értelemben vett tevékenységi köre, egész praxisa benne van, nem csupán a munkatevékenysége. Ezért is tartjuk Gramsci felfogását a marxizmuson belül egy eredeti koncepciónak. Ez alapján nem tartjuk véletlennek, hogy Gramsci eljut egy teljes ember-felfogáshoz.

Állam és civil társadalom

A számos eredeti megoldás közül most egyet szeretnénk behatóbban megvizsgálni, az állam és a civil társadalom kérdéskörét, mert ennek – véleményünk szerint – igen komoly aktualitása is van hazánkban.

A civil társadalom /bürgerliche Gesellschaft, civil society, société civile, societa civile stb./ fogalma – bármielyen furcsán hangzik is – újkeletű a magyar filozófiai és politológiai szakirodalomban. A kérdés megítélése és értelmezése körül jelentős eltérések és véleménykülönbségek vannak az egyes szerzők között. Az elmúlt időszakban írtak nálunk olyan államról szóló monográfiát, amelyben szinte meg sem említik a civil társadalom fogalmát. Van eset, amikor a civil társadalom fogalmát társadalmi formációként értelmezve azonosítják a kapitalista társadalom fogalmával. A magyar "polgári társadalom" fogalma helyett mi azért használjuk következetesen a civil társadalom fogalmát, hogy ezt a félreértést mindenképpen elkerüljük. A civil társadalom és az állam viszonyának problematikája viszont olyan jelentős, hogy szükség van előtörténetének a bemutatására.

A civil társadalom fogalmának elemzésekor Hegelhez kell visszanyúlni. Hegel A jogfilozófia alapvonalai-ban arról beszél, hogy a civil társadalom nem más, mint differencia a család és az állam között. Gyakorlatilag ez jelenti a különös szféráját az egyes és az általános között. Hegel azt mondja, hogy a civil társadalom az állam kialakulásakor következik be, mert a differencia feltételezi az államot, persze el is különül tőle. Mindebből látszik, hogy Hegel dialektikus összefüggést lát civil társadalom és állam között. A kettő összefügg egymással, mégis megkülönböztethetők és megkülönböztetendők egymástól, egyik feltételezi a másikat. A civil társadalom modern értelmű fogalma azonban csak tulajdonképpen a francia forradalom utántól datálható. Ezt Hegellel egybehangzóan Marx is ekképpen állítja. Hegel szerint az eszme szétválása okozza a civil társadalom és az állam különválását.

Véleményünk szerint Hegel itt az Eszme fejlődésében az állam és a társadalom elválását, elidegenedését írja le. A francia forradalom utáni fejlődésben indul ugyanis be egy olyan társadalmi mozgás, amely során az állam egyre inkább elkülönül a társadalomtól, a civil szférától és az állam kezdi egyre jobban megerősíteni, kifejleszteni a társadalomtól független, néha kifejezetten azzal szemben álló önálló funkcióit.

Marx és Engels, fiatalkori írásaikban több alkalommal is foglalkoznak a civil társadalom kérdésével. Hangsúlyozzák, hogy a civil társadalom anyagi és gazdasági jellegű, és alapja az államnak. A Német ideológiában azt állítják, hogy "minden történelem igazi kohója és színtere". Később Engels is foglalkozott a kérdéssel. Azt mondja; hogy a civil társadalom a gazdasági viszonyok birodalma és a társadalom fejlődésében egy döntő elem. Engels hasonlóan Hegelhez; leírja, hogyan következik be az állam és a civil társadalom szétválása, hogyan kezdi magát önállósítani az állam a civil társadalommal szemben.

Nagyon érdekes eredményre vezet, ha a civil társadalom kérdéskörét tovább vizsgáljuk a marxizmus történetében. Próbáltuk tüzetesen megnézni, hogy is áll ez a civil társadalom és az állam viszonyának kérdése Leninnél. Őszintén szólva a nyomát sem leltük a civil társadalom fogalmának Leninnél. Ez lehet, hogy a kutatásaink hiányossága, de az államról írott legfontosabb munkáiban semmi nyomot nem találtunk. Mindnyájan tudjuk, hogy Lenin szerint az állam kényszerítő szerv, erőszakszervezet. "Az állam gépezet, amely arra szolgál, hogy az egyik osztály uralmát fenntarthassa." Mi ezt a lenini koncepciót úgy értelmezzük, hogy Lenin, az adott konkrét helyzetben /s ezt nyomatékosan aláhúznám!/ nem tartja fontosnak, hogy a civil' társadalomról beszéljen. Ebben a kezdeti időszakban elegendőnek tartja, ha az állam elnyomó funkcióját,

erőszakos jellegét emeli ki. Az új civil társadalom megteremtése történelmileg még nincs napirenden. Ami aztán a továbbiakban elgondolkodtató, hogy ezzel a lenini államfelfogással mi történt a következőkben. Most nem csupán arról van szó, hogy Sztálin ezt a maga céljaira használta fel, hanem arról is, hogy ez – mint a marxizmus állam-felfogása – került be a tankönyvekbe. Ha ma akárkit megkérdezzünk, mit értünk államon, habozás nélkül nyomban válaszolja is: erőszakszervezetet.

Nyilvánvaló, hogy az állam a világtörténelemben mindig is rendelkezett és rendelkeznie is kell a kényszer apparátusával. Ezt mi sem vonhatjuk kétségbe. Az azonban felettébb elgondolkodtató, hogy a köztudatban – és sok filozófiai és politikaelméleti kézikönyvben is – az államot az erőszak gyakorlásával azonosítják. Ez az államnak csak az egyik funkciója és felettébb leszűkítenénk az állam fogalmát, ha csupán vele azonosítanánk. Ezt a reduktív államkonceptiót sajnos manapság is igen gyakran meg lehet találni a marxista szerzőknél. Ezzel párhuzamos viszont az, hogy ezen szerzők lebecsülik a civil társadalom fontosságát is. Sajnos, a hasonló felfogások gyakran vezetnek totalitáriánus állam-felfogásokhoz.

A civil társadalom fogalmát újból az 1920-as években lehet megtalálni a marxizmuson belül. Elsősorban olyan szerzők

révén, akik maguk is vagy szimpatizáltak az idealizmussal, Hegel filozófiájával, vagy valamikor átmentek egy hegelianus gondolkodási szakaszon. Mi itt elsősorban Lukács, Korsch és Gramsci nevét említjük. Lukács György például Lenin című írásában azt írja – s ezt a gondolatot az Ontológiában számtalanszor megismétli –, hogy minden osztályuralom az erőszakon alapul. Tehát elismeri az állam kényszerfunkcióját. Mégis, teszi hozzá, "hosszútávon lehetetlen kizárólag a nyers erőszakra alapozni az uralmat." "Már Talleyrand megmondta, hogy sok mindent lehet csinálni a szuronyokkal, csak rájuk ülni nem lehet". Ez Lukács kedvenc példája volt. Ez a felfogás együtt járt a demokrácia követelményével Lukács e korszakbeli munkásságában, amelynek terrénuma a proletártudaton szerveződött társadalom lenne.

Most nézzük, mit mond Gramsci az állam és a civil társadalom viszonyáról. A Börtönfüzetek egyik – magyarul még nem olvasható – jegyzetében, amelyben saját felfogását elkülöníti Hegelétől, meghatározza a civil társadalom fogalmát. Ezek szerint a civil társadalom "egy társadalmi csoportnak az egész társadalom feletti politikai és kulturális hegemoniája, az állam etikai tartalma." A civil társadalom tehát a hegemonia megvalósításának a területe, amely etikai-erkölcsi kérdésekkel kapcsolódik össze. Az állam fogalmát is ennek megfelelően – több szempontból megközelítve – fogalmaz-

za meg. "A politikában a hiba az állam pontatlan megértéséből származik" - mondja -, s ez az eddigiek alapján nyilvánvalóan kritikai értelemben van megfogalmazva. Majd ehhez zárójelben hozzáteszi: "teljes értelmében: diktatúra + hegemonia". Az állam tehát nála egyértelműen nem csupán kényszerapparátus, nem diktatúra.

Ebben a megállapításban nem nehéz felismerni a korabeli társadalmi-politikai viszonyok aktuális kritikáját. És itt nem csupán a sztálini megfogalmazásokra kell gondolni, mert bizonyos, hogy Gramsci ezt sem nézte jószemmel, hanem például a fasiszta állam kényszerideológiájára is, annak például gentilei megfogalmazásaira. Ezekkel szemben Gramsci az állam új dimenzióját, a hegemonia szükségességét hangsúlyozta. A civil társadalmat egy másik jegyzetében "magán-jellegű hegemonia-gépezetnek" nevezi.

Gramsci sem volt mindig következetes a fogalomhasználatban, néha ő is a "polgári társadalom" fogalmát használja a civil társadalom helyett, de fogalomzavar nála sohasem jön létre. Jól tükröződik ez a következő megjegyzéséből: "Az állam általános fogalma olyan tényezőket is magában foglal, amelyeket a polgári társadalomhoz kell sorolni /úgy fogalmazhatnánk, abban az értelemben, hogy állam = politikai társadalom + polgári társadalom, vagyis kényszerrel páncélozott hegemonia".

Egyértelmű tehát: a civil társadalom és a hegemonia fogalmak elválaszthatatlanok egymástól, s ha a civil szféra deformált, akkor nem alakulhat ki igazi hegemonia sem. Az is világosan látszik, hogy Gramsci – amikor a hegemonia fontosságát hangsúlyozza – nem zárja ki a politikai társadalom, s ezzel együtt a kényszer mozzanatát sem. Tudjuk, ő maga is részt vett a torinói gyárfoglalásokban, s közelről látta és gyakorolta is a kényszerítés funkcióját. Persze, s ezt fontos hozzátenni, a kényszert nem tartotta mindenható eszköznek a harcban. A meggyőzést, a konszenzus kialakítását legalább annyira fontosnak tartja. Amikor arról beszél, hogy milyen eszközökre és intézményekre van szükség a társadalomban, azt mondja: erőre és konszenzusra; kényszerre és meggyőzésre, politikai társadalomra és civil társadalomra, politikára és erkölcsre, jogra és szabadságra, rendre és fegyelemre. Csak így képes az uralkodó társadalmi csoport vezetni az egész társadalmat.

Gramsci, mint a nyugat-európai típusú társadalmak teoretikusa, a parlamenti rendszer klasszikussá vált talaján a hegemonia normális gyakorlását az erő és a konszenzus kombinálására alapozza. E kettő egyensúlya változik, de úgy, hogy az erő lehetőleg a többség konszenzusán látsszék nyugodni, e konszenzust pedig a közvélemény úgynevezett orgánjai fejezik ki – újságok és egyesületek – s ezért az utóbbiakat bizonyos helyzetekben mesterségesen szaporítják." Ez természetesen csak a polgári társadalmi formáció normális működésekor van így.

Gramsci ugyanakkor tisztán látja, hogy a valóságban állam és civil társadalom között mély szakadék húzódik. Egyik magyarrá le nem fordított írásában azt mondja, hogy szakadás van az állam, mint formális legalitás és a civil társadalom, mint tényleges realitás között. Ez nagyon elgondolkodtató kijelentés. Minden, ami állami, az hivatalos, formális, törvénnyel szentesített is. A civil szféra viszont ezzel ellenkezőleg a tényleges realitás, azaz ahogyan a dolgok valójában vannak. Ha viszont az uralkodó csoport azt képzei, hogy a legalitás a realitás, ez óriási problémákat okoz. Ezért kell különbséget tenni az állami és a magánszféra között a társadalomban. Ezzel magyarázható az az idegenkedés az emberekben, amivel az állami, formális és legális dolgokat fogadják és a szimpátia a nem-formális realitás iránt, amit a civil társadalom magán-emberei és szervezetei adnak össze.

Ugyancsak nagy veszély, hogy a realitást a legalitással felcserélik, amire az utóbbi időkben volt is példa. Az állami legalitás és a civil realitás között olykor igen nagy szakadék tátong és ha ezt nem észlelik a társadalomban működő csoportok, az igen súlyos következményekhez vezethet.

Az állam és a civil társadalom viszonyáról egyik börtönlevelében a következőket írja: "Ez a kutatás elvezet az állam-fogalom pontosabb meghatározásához, amit általában úgy

fognak fel mint politikai társadalmat /vagy diktatúrát, vagy olyan kényszerítő apparátust, amely a néptömegeket egy adott kor gazdasága és termelési típusa szerint formálja/, nem pedig mint politikai és polgári társadalom /vagyis mint olyan hegemonia, amit egy társadalmi csoport az egész nemzeti társadalomra az úgynevezett magánszervezeteken mint az egyház, a szakszervezetek, az iskolák stb. keresztül gyakorol/ közti egyensúlyt." Ez a megjegyzés igen érdekes, mert rámutat arra, hogy megfelelő arálynak kell mindig fönnállnia, ha a társadalmi stabilitásra törekszünk. Ha ez az arány megbomlik, a társadalom rögtön instabillá válik és nehezen védhető a belső és külső veszéllyel szemben. Egyúttal a megfelelő egyensúly minősíti is az államot: mert ha megbomlik az erő és a konszenzus, a politikai és a civil társadalom közti egyensúly, akkor szélsőséges államformák jöhetnek létre. A stabil társadalom csupán akkor jöhet létre, ha megvan benne a civil társadalom szféráján szerveződött hegemonia. Gramscinak – halála után ötven évvel is – igen aktuálisak ezek a gondolatai.

Stratégiai szempontból a civil társadalomnak még az eddig érzékeltetettnél is jelentősebb szerepe van. Gramsci Börtönfüzeteiből igen gyakran idézik a most következőket, de ebből a szempontból talán még nem gondolták át: "Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és csepp-

folyós volt, nyugaton az állam és polgári társadalom között helyes arány állt fenn, s amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete." Ebből következik, hogy a civil társadalom megléte, vagy kezdetlegessége, stratégiailag, döntő kérdés. Ha ugyanis az államot nem védi a saját konszenzusán alapuló civil társadalmi szféra, akkor magára, saját erejére, diktatúrájára hagyatkozhat csupán. S minthogy ez totalitárius szisztémával jár együtt ez semmiképpen sem lehet a stabil viszonyokra törekvő társadalom jellemző vonása.

Egyik jegyzetében a civil társadalmat a "modern társadalom lövészárkaihoz" hasonlítja, amely megvédi a társadalmat a külső betörésektől. Sőt, ha a történelmi körülmények következtében az állam nem képes megvédeni magát a válságokkal szemben, ha nem tudja ellátni funkcióját, akkor a saját maga által kiformált és megnyert civil társadalmi szféra megvédi. Erre jó példa Franciaország 1968-ban. Amennyiben viszont az állam csak uralkodni akar és nem hegemón, az erőszak-funkció átmeneti vagy véletlen elvesztésével veszélybe kerül az egész hatalom, legalábbis súlyos válságkorszak következik be, mert – ismételjük – a stabil társadalom vezetéséhez, a hétköznapi gondolkodással szemben, nem elegendő pusztán uralkodni, elnyomni más véleményeket, hanem képesnek kell lenni vezetni az országot. S ha nem alakul ki erős, a fennállót támogató ci-

vil társadalom, akkor az erőszakot alkalmazó társadalmi csoport könnyen kerülhet végveszélybe. A társadalom életében többek között ezért is létkérdés a civil szféra jelenléte.

A civil társadalmat tehát minden társadalomnak saját érdekében ki kell alakítania. Mi van olyan helyzetben, amikor az állam megszerzése, a hatalom megragadása előtt, nem alakult még ki az új társadalmi berendezkedésnek megfelelő civil szféra? Akkor Gramsci szerint az államimádat egy rövid időszaka alakul ki. Egyik jegyzetében erről így ír: "Bizonyos társadalmi csoportok számára, amelyeknek az autonóm állami életre való kerülésük előtt nem volt hosszú saját és független kulturális és morális periódusuk, az államimádat korszaka szükségszerű, sőt, kívánatos: ez az államimádat nem más, mint a "polgári társadalom" létrehozására irányuló kezdeményezés, amit történetileg nem volt lehetséges létrehozni a független államelméletre való kerülés előtt. Mindazonáltal ezt az ilyen államimádatot... nem szabad úgy felfogni, mint "örök valamit." Itt Gramsci megint arra utal, hogy a társadalom egyre inkább a civil társadalom és a hegemonia kialakításán kell fáradozni, nem pedig az állam "örökké" tételén.

Éppen ez a gondolat vezet el az állam elhalásával kapcsolatos fejtegetéseihez. Gramsci is, a marxizmus klasszikusaihoz hasonlóan, elképzelhetőnek tartja az állam fokozatos

elhalását. Ezt a kérdést viszont kifejezetten politikaelméleti oldalról közelíti meg és a civil társadalom kérdésével köti össze. Történelmi léptékekben gondolkodva "a kényszerállam fokozatos kimerülése úgy képzelhető el, hogy egyre szembetűnőbb elemei vernek gyökeret a szabályozott társadalomnak /vagy erkölcsi államnak, avagy polgári társadalomnak." Az állam tehát úgy veszít fokozatosan a jelentőségéből, ha megerősödnek a civil társadalom társadalmat szabályozó szférái.

Ugyanezt a gondolatot más jegyzeteiben úgy fogalmazza meg, hogy világtörténelmi léptékekkel mérve szükség van arra, hogy a politikai társadalom fokozatosan "felszívódjon" a civil társadalomba. Így kapnak a társadalomban egyre nagyobb jelentőséget a magánpolgári kezdeményezések, szervezetek, amely hosszú történelmi folyamat eredményeként elvezet az újtípusú társadalmi berendezkedéshez. Az állam fokozatos erősítése, az államgépezet erőinek kiépítése nyilvánvalóan az állam és civil társadalom közti elidegenedést fokozza, növeli és ezzel együtt egyértelműen ellene hat az előbb említett tendenciának.

Gramsci jelentősége ma

Az elmondottakból is egyértelműen kiderül, hogy Gramsci gondolatainak nemcsak a fejlett tőkés országokban lehet aktualitása, hanem a mai magyar társadalomban is. Nem beszéltünk itt történelmi blokk-felfogásáról, értelmiségi-koncepciójáról, amelyben a párt és az értelmiség viszonyát tárgyalja, vagy az állóháború és mozgóháború sajátosságairól, a passzív forradalom elméletéről stb.

Gramsci igen gazdag életművét, amely mind filozófiailag, mind politikaelméletileg igen releváns részeket tartalmaz aktualitása miatt egyre inkább szükséges tanulmányozni nálunk is. Különösen tanulságos lehet egy reform-folyamat közepette, hiszen a társadalom átalakításához hasznos szempontokat lehet találni munkásságában.

Székely Gábor:

A politikus Gramsci

Bevezetőben el szeretném mondani: nem vagyok Gramsci-szakértő. Lehet, hogy ez csalódást fog kelteni a sorokban, de én azért vállaltam el ezt az előadást, mert tudomásom szerint Gramscival mint "a gyakorlat" politikusával és annak Komintern vonatkozásaival ebben a kis országban – mivel kevesen vagyunk nemzetközisek, történészek – én foglalkozom olyan súllyal, hogy erről valamit el tudok mondani.

Egy dologban van talán előnyöm kollegáimmal szemben, hogy én eljutottam a moszkvai Komintern archívumba is, ma a Marxizmus-Leninizmus Intézet Archívumának fondjai őrzik az anyagokat, ahol több ponton találtam dokumentumokat Gramsci különböző üléseken való részvételéről és megnyilatkozásairól, bár meg kell mondanom, hogy nagyon-nagyon keveset.

A Gramsci történeti irodalom rendkívül szűk. Mint politikus kevéssé ismert, mondhatnám azt is, hogy elsősorban filozófusgondolkodóként vonult be a társadalomtudományba. Személye – mondjuk – egy kicsit ködös, s ennek bizony több komoly oka is van. Az okok közül elsőnek említeném, hogy Gramsci olyan időszakban, 1921-től 1926-ig volt az Olasz Kommunista Párt egyik formálója, majd vezetője, főtitkára, amikor a párt politikája, mind politikai, mind taktikai szempont-

ból igen sok kívánnivalót hagyott maga után. Ezek részben az olasz valóság összetettségéből fakadtak, részben az olasz párt elhelyezkedéséből, szervezetenként a Kominternben betöltött helyéből, s nem utolsósorban a nemzetközi munkásmozgalom korabeli színvonalából. Elég összetett jelenségről, folyamatról van tehát szó. Mindezt figyelembe véve érdemes beszélni a politikus Gramsciról.

Gramsci valóban gondolkodó volt, teoretikusi értelemben, egyben azon politikusok közé tartozott, akik ha állásfoglalásaikban, célmegjelöléseikben – majd látni fogjuk – nem is mindig találták meg a megfelelő megoldást, megközelítést, kiindulópontjaik alapja mindig az volt, amit Lenin unos-untalan hangsúlyozott: az adott konkrét történelmi helyzet.

Gramsci mint politikus is ezt a konkrét történelmi helyzetet elemezte, ebből vonta le következtetéseit. Tehát Gramsci megnyilvánulásait tanulmányozva egyértelműen az állapítható meg, hogy sem gyakorlatában, sem eszmerendszerében nem volt dogmatikus. Akár a filozófus, akár pedig a politikus Gramsciról lesz később szó, ezt remélem látni fogják, nem ebben rejlettek ma már egyszerűen megállapítható, de korántsem színvonalatlan tévedései.

Bevezetőnek még egy megjegyzést engedjenek meg. Azért is örültem e meghívásnak, mert úgy érzem, napjainkban a politikus Gramsciról a tudományos közéletben meglehetősen furcsa értékelésekkel találkozhatunk. Két évvel ezelőtt Freudenbergen – ez az NSZK-ban van –, a Friedrich Ebert Stiftung Oktatási Központjába hívtak meg egy kerekasztal-beszélgetésre, melynek témaköre a "Polgári liberalizmus és a munkásmozgalom" volt. A vitában résztvevő olaszok Gramsci portréja egy liberális Gramscit mutatott, aki mintegy előfutára volt a Togliatti féle újdemokráciának /1936/ és szemben állt a sztálini önkénnyel és dogmatizmussal. Olyan Gramscit, aki előfutára, sőt részben előkészítője volt az eurokommunizmusnak, részben pedig a néppárti OKP felfogásnak. S ha megállapítjuk, hogy az utóbbinak valóban voltak meglehetősen egyértelmű jelei Gramsci életművében, a liberalizmusnak nyomát sem találhatjuk.

Kaptam egy ígéretet, hogy könyvem, melynek címe: "A Komintern és a fasizmus" néhányan átnézik. Ebben meglehetősen bőségesen ismertetem a Kommunista Internacionálé fasizmus koncepciójának alakulását az ezzel összefüggő szervezet-történeti részt is.

Tehát a különböző antifasiszta kampányokat, a fasizmus meghatározások keletkezését, ki mikor, hogyan mit mondott a fasizmusról Gramscitól kezdve Togliattin át egészen a Giulio

Aquila néven publikáló Sas Gyuláig. Mivel e könyvet ismertnek tekintetem, amikor készültem az előadásra, előbb úgy gondoltam, nem térek ki a már leírtakra. Ugyanakkor egyetemi gyakorlatomból eléggé meggyőződhettem arról, hogy ilyen hiú reményekkel nem szabad felállni a katedrára – ezért könyvem Gramscival foglalkozó részeit nagyon röviden megpróbálom beiktatni.

Természetesen szeretném – ha valakit tényleg érdekelne e téma bővebben – ha a könyvet is megnézné. Van ugyan benne egy iszonyúan unalmas szervezettörténeti rész, de az elmélet-történeti vonatkozások követése nem okoz nagyobb nehézséget. Szeretném hangsúlyozni, itt nem a 30-as évekről van szó, tehát a VII. Kongresszus előzményeiről és utóéletéről, ami meglehetősen közismert. A könyv 1920-tól kíséri figyelemmel a történeteket és 1929-cel zárja le a témakör tárgyalását. Tehát kifejezetten az olasz fasizmus és a korai német nemzetiszocialista mozgalom problematikája található meg benne és ennek megfelelően a háború ellenes és antifasiszta szervezetek formálódása.

Mivel első előadó vagyok néhány bevezető gondolatot kell elmondanom Gramsciról. Az 1960-as 1970-es években rendkívül favorizált gondolkodó volt Európában: Közép-Európában és Nyugat-Európában. A 80-as évekre mintha ez abba maradt volna. Úgy tűnik Gramsci kiment a divatból – együtt az eurokommuniz-

mussal, illetve a liberalizmus hanyatlásával. /Ezekhez, mint már utaltam rá, nem sok köze volt Gramscinak – mint ahogyan Togliattinak sem – csak annyiban mutatható ki összefüggés, hogy mindkettejükénél, de hangsúlyozottabban és következetesebben Gramscinál, egyértelműen kimutatható a dogmatizmus elvetése, a szektásság meghaladása./ Aggodalomra még sincs okunk, mert Gramsci 1891-ben született és így, könnyen kiszámítható, 1991-ben – azaz két év múlva – lesz 100 éves születésének évfordulója. 1991-ben, hagyományainkhoz híven, bőven lesz szó Gramsciról: a filozófia elemzésekben, a történettudományi munkákban egyaránt. Igaz már ma is nagy mennyiségben áll rendelkezésünkre jól-rosszul válogatott, publikált magyar nyelvű anyag Gramscitól, de azt hiszem, hogy az egész életmű publikálásától még igen-igen messze vagyunk. Tehát valahogy úgy néz ki a helyzet e téren, hogy Gramsci volt és lesz.

Antonio Gramsci 1891-ben született és meglehetősen fiatalon, már 1913-ben belép az Olasz Szocialista Pártba. Gramsci a szocialista pártnak egy rendkívül sajátos periódusában csatlakozik a szervezethez. Ez az az időszak, amikor kirobban a világháború és éles vita bontakozik ki a pártban a háborúba való belépésről. Ez az az időszak, amikor még Mussolini a szocialista párt kiemelkedő alakja, lapjának szerkesztője. Végülis a párt különböző irányvonalai, ebben az időszakban, a háborúba való belépés, nem belépés vitában válnak való-

ban korszerű szocialista párttá és dől el tulajdonképpen az, hogy a párttagság irányzatai milyen törésvonalak mentén különülnek el egymástól.

A második impulzus, ami Gramscit éppúgy érinti, mint a párt egészét, Zimervald és Kienthal /1915, 1916/, a konferencia, ahol a mind markánsabbá váló baloldal előtt fejtik ki a bolsevikok a háború polgárháborúvá változtatásának koncepcióját, s érvelnek a "szociálsoviniszta" irányzattal való szakítás elkerülhetetlensége mellett. Az olasz pártot megosztja e vita, s kimutathatóan hat Gramscira. Olyannyira hat, hogy 1917 végén, az októberi forradalom utáni hetekben, amikor Gramsci részt vesz azon a 20 szocialista vezetőből álló firenzei tanácskozáson, amelyen felvetik, mégpedig nagyon karakterisztikusan, a bolsevik példa követését, Gramsci egyértelműen a kisebbséget jelentő baloldalt támogatja.

Ezen a tanácskozáson döntés nem születik, mert éppen a centrum, a Serrati vezette úgynevezett többségi irányzat képviselői megakadályozzák azt – elkerülendő a szakadást a baloldalhoz képest is törpe minoritást jelentő jobbszárnyal. /Serrati ekkor a legbefolyásosabb szocialista vezető a párt baloldalán./ Az olasz munkásmozgalomban kialakult helyzet érdekessége, s különbsége a német és más pártokkal szemben, hogy a centrum baloldali, nem revizionista centrum, tehát

marxizáló, bizonyos értelemben marxizmust követő centrum, míg a jobboldal ekkor még nem jegecesedik ki – ez is egy érdekesség és eltérés, hiszen a legtöbb európai pártban a jobboldal jelenik meg legmarkánsabban többségi irányzatként, s a baloldalon keletkezik, majd válik ki egy szűk, legalábbis a jobboldalhoz képest nem túl nagylétszámú centrum.

Nem kis mértékben Serrati politikai hatásának tulajdonítható legalábbis az elkülönülés e formája, az olasz fejlődés sajátos útja, a munkásmozgalom helyzete, szerepe, akár a némettől, akár a franciától lényegesen eltérő volta, ami a baloldal erejének volt alapja.

Gramsci ezekben a vitákban még alkotóan nem vesz részt. Elsősorban követi a vitákat, állást foglal. Írásaiban a proletár diktatúra elismerése mellett érvel, mégpedig meglehetősen mereven, aminek meg vannak az okai. Mégpedig az, hogy ez a baloldal, amit Gramsci is támogat, egyértelműen a proletár forradalom és a bolsevikok követésének a talaján áll. E baloldal azonban nem differenciálatlan és ez érződik már Gramscinál a korai munkákban is – s a különbségek gyökere az olasz valóság különféle szférája érzékelésében gyökerezett. Gramscinál politika-történetileg igen lényeges momentum, hogy 1919-ben Torinóban ő alapítja meg az "Új rend" /Ordine Nuovo/ című lapot, ami nem egyszerűen lap, mint ahogyan a korszak Olaszor

szágában a lapok jó része nem egyszerűen újság, hanem egy, bizonyos irányzat, egy bizonyos politikai csoportosulás képviselője, kifejeződése. S itt mindjárt példát is találhatunk a baloldal irányzataira, mert Olaszországban két nagy tekintélyű baloldali, mégpedig forradalmi; prekommunista lap jelenik meg: az "Új rend" és mellette a Szovjet, /Il Soviet/ amit Amadeo Bordiga szerkeszt. Ennek a két lapnak az összehasonlítása, cikkeinek összevetése mindjárt mutatja azt a megközelítésbeli különbséget, ami az egyszerű, nagyon kemény radikális politikus – ez Amadeo Bordiga, aki az 1921 januárjában megalakult, kommunista párt főtitkára lesz – egy alternatívákban gondolkodó és alternatívákat felvető, s nem ritkán a kemény törésekre, szakításokra nem vállalkozó Gramsci és csoportja között már ekkor egyértelműen kimutatható. /Az életút további részét 1924-ig, a Komintern V. kongresszusáig szeretném követni: gyakorlatilag eddig tart ugyanis Gramsci Kominternbeli tevékenysége./

Még egy dolgot elmondanék, ami – úgy érzem – lényeges, bár kétségtelenül a "magánszférájába" tartozik Gramsci életében: fiatal korától kezdve Gramsci beteges ember fizikailag. Egészségi állapota hullámzik, paralitikus panaszai vannak, ami annyira súlyosbodik, hogy a 20-as évek elejére már emlékezetkiesései és letargikus időszakai is vannak. Gramsci ennek tudatában politikus, ismeri saját fizikai korlátait, s azt is,

hogyan ez döntéseiben befolyásolhatja. S valóban kimutathatóak. Politikai lépéseit, főleg egy olyan időszakban fogja e tényező befolyásolni, amikor vezető szerepet kellett vállalnia. Erre azonban majd csak később fog sor kerülni. Ami döntően befolyásolja ekkor a történéseket, az a következő: a firenzei találkozó 1917 novemberében azzal zárul, hogy a baloldal nem tudja a szocialista többséget képviselő vezetőket maga mögé állítani a proletár forradalom programjával. Ennek megfelelően a későbbi időszakban, egészen 1920 végéig az olasz szocialista pártban a fő téma a Kommunista Internacionáléhoz csatlakozás, vagy nem csatlakozás kérdése. Pontosabban e csatlakozás feltételei és formái. 1920-ig, mert 1920-ban volt a Komintern II. kongresszusa, amikor elfogadták a Kommunista Internacionáléban való felvétel feltételeit /21 pont/, amelyek pontosan megszabták, hogy ki lehet tagja a világpártnak és ki nem, és ami a leglényegesebb, bizonyos embereket /a jobboldal prominens képviselőit/ név szerint is megjelöltek, s e nevek között szerepelt Turatinak a neve, aki a jobboldali szocialista irányzatnak volt a képviselője.

Olaszországban a Komintern ugyanis 1920 nyarán el akarta magát határolni a jobboldali-szociáldemokráciától, így az olasz többségi jobboldali irányzattal. Itt kell egy kis szervezettörténeti kitérőt tennünk. Mi volt ugyanis a helyzet ekkor a nemzetközi munkásmozgalomban?

A nemzetközi munkásmozgalom fő jellemzője az volt, hogy a II. Internacionálé, amely szervezetében még egyesítette a munkásmozgalom mindhárom irányzatát, felbomlik 1914-ben, a háború kirobbanásakor. Az Internacionáléban már a századfordulótól formálódó, az első világháború idején szervezetileg is markánsan elkülönülő irányzatok külön csoportokra, sőt pártokra szakadnak. Kialakul a jobboldal, van egy centrum és van a baloldal. Ez a három csoport a háború idején már kezdi kialakítani nemzetközi kapcsolatait is, majd a háborút követő hónapokban kezdeményezik új Internacionáléjukat.

Elsőnek 1919. februárjában, Bernben a jobboldal hirdeti meg saját platformját, mely kizárja a centristák jórészt és a baloldalt teljes egészében. Ez a szervezet létre is jön, úgy hívják, hogy Munkás- és Szocialista Internacionálé. Még ugyanabban az évben a kommunisták, a baloldal létrehozza a Kommunista /vagy III./ Internacionálét. S azt mondják ki, hogy e szervezetbe csak olyanok tartozhatnak, akik a proletárforradalmat elismerik, tehát elismerik az osztályharcot, a proletárdiktatúrát, s ha még nem is teljesen egyértelműen, de szervezeti-alapul megközelítik a demokratikus centralizmust.

A két irányzat között ott marad egy irányzat, akiket centristáknak neveznek, s akik nem akarnak létrehozni külön nemzetközi szervezetet. Úgy vélik, hogy feladatuk munkálkodni

a régi, II. Internacionálé mindenkit átfogó kereteinek a helyreállításán. A proletár internacionalizmust hangsúlyozva érvelnek egy "mindenkit átfogó internacionálé" újjászervezése mellett – elhatárolva magukat a "saját burzsoáziájukat támogató" jobboldaltól és a "proletárdiktatúrát" hirdető baloldaltól egyaránt. /A magyar mozgalomra nagy hatással lévő ausztromarxizmus ideológiája volt az irányzat elméleti alapja, melynek legtekintélyesebb képviselői: Friedrich Adler, Otto Bauer. A centrista irányzat fő teoretikusai viszont a német Karl Kautsky, és Rudolf Hilferding, akiről gondolom azért tanultak, mert közgazdász volt./

Az olasz mozgalomban Serrati ezt a centrista irányzatot képviseli, Turati pedig a jobboldalt, Gramsci és Bordiga gyedig a Kominternhez csatlakozást sürgető baloldalt. A lényeg az hogy 1920-ban, amikor a Kommunistá Internacionálé II. Kongresszusán megszabják a csatlakozás feltételeit, akkor Olaszországban egy rendkívül érdekes helyzet alakul ki, amelyet úgy neveztek hogy gyárfoglaló mozgalom. A gyárfoglaló mozgalom értékelése mind a mai napig rendkívül különböző interpretációkkal vegyül az olasz történeti irodalomban, s ezen túl is. A baloldal, közvetlenül az események után azzal marasztalja el majdan a gyárfoglaló mozgalommal szembeni fenntartásokat, illetve a mozgalmat támogató kommunistákat és a szocialista centrumot, hogy egy nem megfelelő eszközt támogat-

tak egy forradalmi helyzetben. A gyárfoglaló mozgalom ugyanis elbukott. Nem kétséges azonban hogy a gyárfoglaló mozgalom veresége az olasz politikai életre és különösen a baloldal formálódására rendkívül mély benyomást gyakorolt.

Mi volt a következtetés, amit levontak ebből? Ebből – a baloldal forradalmi szárnyán – azt a következtetést vonták le, hogy azért nem járt sikerrel a "forradalmi helyzet" kihasználása, mert nem volt forradalmi párt, mert nem volt meg az élcsapat, a tiszta ideológia, s ennek lett következménye a vereséget előidéző határozatlanság és passzivitás. Mindez egyúttal elősegítette a különféle irányzatoknak agyszétválását, határozottabbá válását. A Kominternhez való csatlakozás rendezését is ebben az összefüggésben sürgette a baloldal, Pontosabban – s ebben már Gramscinak is komoly szerepe volt – hogy mindinkább felismerték annak a szükségességét, hogy egyértelművé kell tenni a Kominternhez való csatlakozást.

Ugyanis az volt a helyzet, hogy az olasz szocialista párt tulajdonképpen tagja volt a Kominternek. Még a Komintern II. kongresszusa előtt bejelentették, hogy csatlakozni kívánnak az Internacionáléhoz. Csakhogy, mint arról már szó volt, a Komintern II. kongresszusán kimondták, hogy ilyen és ilyen alapelvek elfogadása feltétele a Kominternhez tartozásnak. Továbbá még egy olasz szempontból is nagyon lényeges dolog, ami

befolyásolta a szocialista párton belül kibontakozott küzdelmet – egyértelműen arra törekedtek, hogy egy országból csak egy szervezet legyen tagja a Kominternnek.

Gramsci egyértelműen arra számított, hogy amennyiben felvetik a Kominternhez csatlakozást és szavazásra kerül sor az OSZP kongresszusán vagy az OSZP fórumain, a tagság illetve a képviselők jelentős része a Kominternhez való csatlakozás mellett fog dönteni. Egyértelműen erre számított Gramsci – és a Komintern vezetői is. Két okuk is volt erre. Az egyik – a külső – ok az volt, hogy Németországban ezekben a hónapokban zajlott le e vita, s végül a centristák nagy többsége csatlakozott a Kominternhez, illetve egyesült a német kommunista párttal.

Ebben az időszakban folyik a francia szocialista pártban is a vita, amelyből már ekkor lehetett látni, hogy a többség hozza létre a francia kommunista pártot, ahogyan ez történt is.

A livornoi kongresszuson azonban mindennek az ellenkezője történt. Togliatti jóval később jellemzi egyik írásában nagyon egyszerűen és tömören a helyzetet: az Olasz Kommunista Párt "a szektásság jegyében jött létre", – s valóban, ez így is történt.

A livornoi kongresszus után egy rendkívül érdekes helyzet alakult ki, ami a Komintern értékítéleteit is befolyásolja, s nem kevésbé, bár korántsem olyan látványosan Gramsciét.

A nemzetközi munkásmozgalomba éppen egy olyan fordulat indul, ami e szektássággal szemben mutat megoldást, mégpedig az egységfront politikának a felvetésével. Tulajdonképpen az egész livornoi kongresszus csatlakozik ahhoz a vitához – s éppen ezért lesz szinte másodlagos nemzetközileg maga a kongresszus, amely a németországi márciusi akció elő- illetve utótörténetével függ össze. Ennek lényege, hogy a német párt 1921 januárjában kiadta egységfront téziseit, melynek célja a "tőke támadása" /ez azt jelentette, hogy az 1918-1919-es forradalmaktól terhes időszakban kiharcolt vívmányokkal szemben napirendre kerültek a bércsökkenések, a munkaintenzivikálás stb./ Németországban elsőnek ismerték fel, hogy e támadás elleni fellépés érdekében létrehozható a kommunista, a szociáldemokrata és egyéb irányzatok összefogása, az egységfront.

Az egységfronttal szemben azonban egy radikális megoldás is körvonalazódik a tőke támadása ellen. Sokan úgy értékelik, nem kevesen a Kominternben is, hogy ezzel új forradalmi hullám kezdődik. Így az egész egységfront elleni irányvona-

lat támogatja a Kominternben a vezetésének egy része – csak egy része, de ez a csoport olyan támogatókra talál, mint a Zinovjev, a Kommunista Internacionálé elnöke, s részben Buharin is – igaz élesen ellenük érvel Karl Radek, a Komintern befolyásos németországi megbízottja.

Közép-Németországban fegyveres felkelésre kerül sor, s ez bizonyítja a taktika hibás voltát. Lenin követeli az egységfront politika helyreállítását, felújítását és azt mondja a Komintern III. kongresszusa előtt készített tervezetében, hogy aki nem ismeri el rövid határidőn belül kötelező érvényűnek az egységfront-politikát, azt ki kell zárni a kommunista pártból. A kongresszuson azonban nem fogadják el az egységfrontot, s csak a kongresszus után kerül ismét előtérbe az irányzat.

Az egységfront politika a későbbiekben jelentős szerepet fog betölteni Gramsci politikai pályafutásában – lényegében ezzel összefüggésben fog a pártban többségre szert tenni az a politikai irányvonal, amelyet már a Komintern II. kongresszusa, tehát a felvételi feltételek megfogalmazásakor Lenin az egyedüli helyes forradalmi irányzatként jellemezett: a torinói, Gramsci, Togliatti, Umberto Terracini és Angelo Tasca vezette csoport és lapja a *L'Ordine Nuovo* irányvonala. /Már most megjegyzem azonban – e csoport akkor, tehát 1920-ban,

valóban a legszínvonalasabb, s bár korántsem homogén, de következetesen forradalmi volt, ugyanakkor a lehetséges szövetségesek irányába nyitott – ellentétben a Bordiga vezette többség zárt, szektás jellegével./ Az egységfront politika kominternbeli kibontakozásakor azonban még korántsem tartozott e csoport a lenini elképzelések egyértelmű támogatói közé.

Annak ugyanis, hogy Lenin a Komintern III. kongresszusán nem tudta elérni eredeti célját, azt, hogy az egységfrontot általános irányvonalként fogadja el a kongresszus, nem kis szerepe volt, hogy Moszkvában ismét megjelent a szocialista párt küldöttsége. A delegációt vezető Lazzari élesen elítélte a Bordiga vezette kommunista párt "anarchista fantáziálását", mind pedig a szocialista jobboldal /Turati, D'Aragona/ "reformista illúzióit". A lényegre azonban Lazzari nem volt hajlandó, arra, amihez a Komintern a szocialista párt felvételét kötötte /tehát itt a Komintern hajlandó lett volna kivételt tenni, azaz eltekinteni eredeti ajánlásától – ez nem lett volna egyedüli eset egyébként–, hogy egy országból két szervezetet is tagjának ismer el/, a jobboldaliak kizárására. E lépés mintegy igazolta Bordiga álláspontját a tárgyalások reménytelenségéről, s nem kevésbé Gramsci ettől nem sokban különböző véleményét, illetve költői kérdésének jogosságát: "Hogyan bízhatnak a tömegek még abban a pártban, amely

egész politikai tevékenységét nyöszörgésekre korlátozza és szerinte csak az a feladata, hogy képviselői a parlamentben "gyönyörű" beszédek mondhassanak?" – írja 1921 júniusában, közvetlenül a Komintern III. kongresszusa előtt.

Az olasz kommunisták és szocialisták szembenállása mindenképpen felerősítette azt az ellenállást, melyet a német párt tanúsított ekkor az egységfront politikával szemben, s nem kétséges, hogy ez hozzájárult annak időleges háttérbeszorulásához.

Nem kétséges továbbá, s talán nem is független az előzőektől, hogy éppen ez az időszak, amikor a Kominternben először felmerül az olasz kommunista pártvezetés átalakításának gondolata – mégpedig oly módon, hogy Bordiga helyére Gramscit kívánják állítani. A kialakult helyzetről meglehetősen részletesen számol be Paolo Spriano párttörténetének I. kötetében – jelezve egyben azokat a Bordiga és Gramsci közötti lényeges különbségeket, melyek e törekvéseket érthetővé tették. Ami az első pillanatra nem teljesen világos, az Gramsci merev elzárkózása s az, ahogyan Bordiga védelmére kel, hangsúlyozva annak népszerűségét, tartva a párt válságától. /A jelenet 1921 őszétől 1924 augusztusáig még többször megismétlődik: Gramsci keményen bírálja Bordigát, annak szektásságát, mely a párt elszigetelődéséhez vezet, ugyanakkor mindannyiszor

elhárítja a pártvezetés vállalását. Hogy ne kelljen visszatérni e kérdésre, mely végül is a főtitkárság vállalásával zárult, le kell szögezni: bár a Komintern véleménye mindannyiszor megalapozott volt – s ez sajnos meglehetősen gyorsan beigazolódtott, ahogyan azt Gramsci is elismerte –, a beszélgetések nem a legszerencsésebb körülmények között folytak. Gramsci egyik fő "rábeszélője" az a Rákosi Mátyás volt /1921-1922-ben a Komintern egyik titkára/, akivel nem rokonszenvezett – főleg erőszakossága, s korántsem szerény, kioktató modora, s végül, ez talán ma furcsán hangzik, de megértő állásfoglalása miatt a szocialisták balszárnya iránt./

1922-ben, tehát amikor komoly formában felmerül Gramsci főtitkári kinevezése, vagy megválasztása /e kettő különbségéről és egyezéséről érdemes lenne hosszabban értekezni, ugyanis a korabeli történészek ismeretében érdekes képet kaphatnánk, mely meglehetősen különbözne mai "elfogadott" normáinktól, viszont – legalábbis 1924-1925-ig – a gyakorlat igazolta a megoldások életképességét, értelmességét/ Gramsci úgy tűnik, kifejezetten politikai megfontolásokból nem fogadja el a megbízást. Nem fogadja el, holott 1924 márciusában – ezt később maga írja Scoccimarronak és Togliattinak – már ekkor a kommunista párt többsége mögé állt volna. S Gramsci itt már kétségtelenül elsősorban politikus: Kordigát támogatja, de nem azért mintha teljes mértékben egyetértene elveivel. Attól tart,

hogy ő, azaz Gramsci, ha helyesebben látja is korának valóságát, mint pártvezető – más szempontból – nem lenne alkalmasabb nála. /Hogy melyek lehettek ezek a szempontok, erről Gramsci sohasem nyilatkozott. Csak sejthetjük, hogy egészségi állapotáról lehetett szó./

Szinte zárjelben kívánkozik a megjegyzés: ekkor a Komintern sürgető követelésével szemben, azaz a szocialistákkal való egyesülés ellen érvelt Gramsci éppúgy, mint Kordiga. /Ekkor, 1922-ben, a Komintern IV. kongresszusán – hiszen telik az idő, s ezért ugrottunk egy évet – a fasizmus hatalomra jutásának hírére a Komintern most már kötelezte a kommunista pártot az egyesülésre a szocialistákkal. Felismerték ugyanis, hogy a fasizmus nem egyszerűen az egyik polgári kormány felváltása egy másikkal, ahogyan azt például Olaszországban legtöbbször vélték, hanem e kormányzatoknál lényegesen kedvezőtlenebb helyzetet teremt a munkásmozgalom számára – tekintet nélkül pártjainak irányzatára.

S itt álljunk meg egy pillanatra. Nézzük meg a panorámát, amely a Komintern IV. Kongresszusán az olasz kérdés kapcsán elének tárul. Mindenekelőtt szembetűnő, hogy Gramsci álláspontja a Komintern IV. kongresszusa idején nem sokban tért el Kordigáétól. Gramsci ugyanakkor hasznosabbnak vélte, ha nem ellenkeznek a szocialistákkal való egyesüléssel, amit a Komintern rájuk kényszerített, míg Bordigáék a passzivitás

mellett voltak, de azzal nem értett egyet ő sem. A kongresszus plénumán és a bizottságokban folyó vitákban a Bordiga vezette többséggel szemben, a Komintern irányvonala mellett így csak a Tascá-Graziadei-csoport lépett fel, s ők sem következetesen. Gramsci helyzete bonyolult volt. Fenntartásai voltak a többséggel szemben, és külön nézeteltérése Bordigával, aki nem nézte jó szemmel Gramsci befolyásának növekedését: ugyanakkor Tascáékát élesen elítélte, jobboldali opportunistáknak minősítette őket.

Az olasz kérdéssel foglalkozó szűkebb bizottság november 13-án és 15-én ülésezett. Itt Gramsci a többségekkel együtt az egyesülés ellen érvelt, mondván: az Olasz Szocialista Párt mögött nincsenek tömegek. Zinovjev, a bolgár Hriszto Kabakcsiev, Zetkin, Trockij és Buharin határozottan visszautasították ezt az érvelést. Bordiga és Gramsci összhangjának végül is az vetett véget, hogy az Ok/b/P küldöttsége /Lenin, Trockij, Zinovjev, Radek és Buharin aláírással/ levélben szólította fel őket, hogy vessék alá magukat a bizottság többsége által elfogadott határozatnak. A kongresszuson tegyenek olyan nyilatkozatot, hogy bár ellenzik az egyesülést, határozat esetén mégis alávetik magukat a többség akarátának. Bordiga végül is a kongresszus utolsó napján, Zinovjevnek az olasz helyzetről tartott referátuma után, ebben az értelemben nyilatkozott, hangsúlyozva az egység feltétlen szükségességét. Külön nyilatkozatot tett Graziadei és Serrati is.

Joggal feltételezhetnénk, hogy az OKP három irányzatának nézeteltérései mögött az olaszországi helyzet és ezen belül a fasizmus jelentőségének eltérő értékelése húzódott meg. A kongresszus jegyzőkönyvét tanulmányozva azonban ennek nyomát is alig találjuk. Mauro Scoccimarro, Gramsci híve, a többség nevében bírálta Graziadeit: Tasca a szakszervezeti vitában az egész párt nevében lényegében visszautasította a fasiszta szakszervezetekben végzendő munka gondolatát. Graziadei, aki a VB beszámolójához szólt hozzá, elsősorban annak bizonyításával volt elfoglalva, hogy a többség nem hajtja végre a Komintern határozatait.

Gramsci nem fejtette ki álláspontját a kongresszuson. A kongresszus bulletinjében /Der Bolschewik/ lapozva azonban megtalálhatjuk egyik cikkét, amelynél érdemes megállni. Gramsci, mintegy korábbi fasizmus-elemzéseit összefoglalva, a következő tényezőkre vezeti vissza a fasizmus kialakulását és hatalomra jutását:

- 1./ Az olasz burzsoázia, tekintettel a munkásmozgalom megnövekedett súlyára és veszélyességére, 1920 nyarán felmondta azt a szövetséget, amely a múlt század végén, illetve a század elején fennállott, és amelynek célja a feudális és félf feudális osztályok hatalmának ellensúlyozása volt.

- 2./ A burzsoázia a munkásosztály ellenében kiegyezett a feudálisokkal és a militaristákkal /Giolitti "kiegyezés"-kormány 1920 júniusában/ és a homeopátiás kezelés helyett a sebészeti beavatkozás mellett döntött. Ennek gyakorlati megvalósítását készítette elő a fasiszta szervezetek felfegyverzése és a leszerelt tiszteknek a rohamosztagokhoz irányítása négyötöd fizetéssel.
- 3./ A fasizmus annak következtében tehetett szert tömegbázisra, hogy a szocialista párt elhanyagolta a parasztságot, holott 156 képviselőjéből 110-et, 2500 városi választmányi tagjából 2000-et neki köszönhetett.
- 4./ A szocialista pártnak a fasisztákkal Livorno után történt megegyezése "volt az oka, hogy a reakcióval való szembeszállás e gyenge kísérlete vereséget szenvedett."

Gramscinak ez a fasizmus-értékelése közelebb áll Bordiga felfogásához, mint Radek elemzéséhez. Ez a közelítés elsősorban a fasizmus funkciójának megítélésében mutatkozik meg. Gramsci, akárcsak Bordiga, a fasizmusban az egyesült reakció képviselőjét látta és nem az uralkodó osztály legreakciósabb elemeinek diktatúráját. Ennek megfelelően Gramsci is lebecsülte a fasizmus hatalomra jutásának veszélyét, úgy vélte,

hogy csupán az egyik burzsoá kormánynak egy másikkal való felcseréléséről van szó. Mint cikke végén írta: "Mussolini egy tollvonással hódította meg az olasz kormányt, ahogyan VIII. Károly a XV. században, a nápolyi trónra lépésekor. Ebben a könnyedségben azonban már megtalálhatók, ha rejtve is, az olasz burzsoázia új kormánya és egész kormányapparátusa felbomlásának csírái."

Gramsci álláspontjának vizsgálatánál azonban két dolgot mindenképpen figyelembe kell vennünk. Először, hogy elemzése nem általában a fasizmus keletkezésére, hanem 1922 második felének a fasizmusára vonatkoztak. Egy olyan időszakra amikor a fasizmus már felszámolta agrárjellegét, s a nagytőke támogatását elnyerve tört a hatalomra. Ekkor valóban képviselte az "egyesült reakciót." Csupán néhány jel utalt a későbbi alapos fordulatra. Másodszor, hogy Gramsci a kongresszus idején még mindent elkövetett Bordiga védelmére, így megfogalmazásai visszafogottabbak: pl. "a fasizmus elleni harc" helyett – korábbi cikkeivel ellentétben – "a reakcióval szembeni ellenállás" kifejezést használta.

Ha a politikus Gramsciról is beszélünk fasizmus értékelésének egy sajátos elméleti, az olasz irodalomban /itt két alapmunka szerzőjét, Aldo Agostit és a már említett Sprianot említem/ egyértelműen túlértékelt és felnagyított vo-

nását azért ismertetni kell. Gramsci ugyanis egyike volt azoknak, akik egyértelműen hangsúlyozták a fasizmus tömegbázisának, mégpedig kispolgári tömegbázisának a jelentőségét. /Ezzel több írása is foglalkozik a magyar nyelven közreadottá Politikai írások. 1916-1926. c. kötetben/. Nem kétséges azonban, hogy nem jut el addig, mint Radek, aki ezt regisztrálva a kommunista párt "szövetségi politikájának" bővítését javasolja, s már ekkor ennek módozatait is kimunkálja. Inkább az figyelhető meg, hogy a fasizmus hatalomra jutásával csökken Gramsci és Bordiga ellentéte egy lényeges, a történelem által eldöntött nézeteltérés kapcsán: Gramsci ugyanis már korábban azt állította, hogy Mussolini, s vele a fasizmus hatalomra juthat Olaszországban, míg Bordiga ezt nem tartotta elképzelhetőnek. /Nyilvánvaló, hogy a Marcia su Roma, a római menetelés után e nézeteltérés jelentősége elenyészett./

S talán még egy momentum: Az olasz delegáció helyzetértékelésével a Komintern IV. kongresszusán Lenin is elégedetlen volt... Október 25-én Gramscival, majd november 1-jén, tehát három nappal a Marcia su Roma, után Bombaccival, Graziadeivel, Bordigával és más olasz kongresszusi küldöttekkel folytatott megbeszélést. Két dologra hívta fel a figyelmüket: a fasizmus, illetve a fasiszta fordulat lebecsülésének veszélyességére és a demokratikus jogok védelmének fontosságára. Ez utóbbival kapcsolatban kiemelte, hogy a munkásosztály a

demokratikus jogokért vívott harcban csak abban az esetben érhet el sikereket, ha meg tudja nyerni más társadalmi rétegek támogatását is. Az olasz kommunistákkal folytatott beszélgetés bizonyára nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a súlyosan beteg Lenin rádöbbsen: a nemzetközi kommunista mozgalomban még nem képesek alkalmazni a Komintern III. kongresszusán "A kommunista pártok szervezeti felépítéséről, munkájuk módszereiről és tartalmáról" elfogadott téziseket. Ezt egyrészt a dokumentum hibájának tulajdonította, másrészt, és itt utalt az olasz kommunistákra – a pártok politikai értetlenségével, és ami ebből következett, téves helyzetértékelésével magyarázta. Amint mondotta: "A határozat túlságosan orosz: az oroszországi tapasztalatokat tükrözi vissza, ezért a külföldiek számára teljesen érthetetlen, a külföldiek pedig nem érhetik be azzal, hogy a falra akasztják, mint valami szentképet, és imádkoznak előtte. Ezzel semmit sem lehet elérni. Külföldi elvtársainknak át kell venniük az orosz tapasztalatok egy részét. Hogy miképpen fog ez végbemenni, azt én nem tudom. Talán nagy szolgálatot tesznek majd nekünk például az olasz fasiszták, megmagyarázva az olaszoknak, hogy még nem elég felvilágosultak, és hogy hazájuk még nincs bebiztosítva a feketeszázak ellen. Lehet, hogy ez igen hasznos lesz."

Lenin teljes mértékben egyetértett a szocialista és a kommunista párt egyesülésének gondolatával: ennek szükségességé-

gét éppen a fasizmus hatalomra jutásával indokolta. Trockij számára november 25-én diktált feljegyzésében a következőt olvashatjuk: "Ami Bordigát illeti, nagyon tanácsolom az Ön javaslatának elfogadását, hogy Központi Bizottságunk forduljon levéllel az olaszküldöttekhez és határozottan javasolja az Ön által megjelölt taktikát. Ellenkező esetben a legutóbbi események rendkívüli károkat fognak okozni az olasz kommunistáknak a jövőben."

Hogy mire vonatkozott Trockij javaslata, azt lehet sejteni – Gramsci azonban ellenállt a felkérésnek most is.

Még nem volt róla szó, pedig rendkívül fontos Gramsci 1922 májusától Moszkvában él: Ő az olasz párt képviselője a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságában. Többen, s magam is úgy vélem, hogy ez a másfél éves moszkvai munka rendkívül jelentős Gramsci politikai pályájának szempontjából. Maga a funkció a következőket jelentette: minden párt kiküldte képviselőjét Moszkvába, hogy vegyen részt a Világpárt döntéseinek kimunkálásában. Az eredeti elképzelés az volt, hogy a pártok legrátermettebb, legképzettebb képviselői kerülnek ki, a gyakorlat azonban nem mindig ez volt. Több esetben a hazai pártvezetés az ellenzék vezetőitől kívánt megszabadulni ily módon. Gramsci esetében mindkettőről szó lehetett. A moszkvai

tartózkodás ugyanakkor – ahogyan ezt későbbi írásaiban maga is jelzi – egy szélesebb, valóban nemzetközi horizont feltárulását biztosította számára. Aki ismeri politikai írásait, tudhatja: Gramsci korábban is rendkívül nagy szerepet tulajdonított a nemzeti és a nemzetközi összefüggésének – ez a meggyőződése Moszkvában csak megerősödött. /Anélkül azonban, hogy érzékenysége a nemzeti sajátosságok iránt csökkent volna./

Meg kell jegyezmem, hogy Gramsci a Komintern történetének egy rendkívül szerencsés periódusában, alkotó periódusában volt Moszkvában: az egységfront és a munkás-paraszt kormány stratégiájának kimunkálása volt ekkor a napirenden. Egy minden korábbinál rugalmasabb, valóban tömegpolitika kidolgozása.

Kevésbé ismert, de tény, hogy Gramsci részese volt a Kominternben a legszélesebb egységfront, tulajdonképpen egy népfront /bár e kifejezést ekkor még nem használták/ létrehozását célul kitűző, a Komintern és a Profintern /ez utóbbi a Vörös Szakszervezeti Internacionálé rövidített elnevezése volt/ Akcióbizottságának, melyet a Komintern IV. kongresszusa után hoztak létre az antifasiszta akciók nemzetközi kezdeményezésére. Az első üléstől, a jegyzőkönyv szerint, Gramsci is részt vett a bizottságban. Érdekes módon, de tulajdonképpen

érthetően Gramsci a bizottságban amellelt érvelt, hogy az akciók súlypontját az olasz fasizmus elleni fellépésekre kell helyezni – másokkal szemben, akik a formálódó, még a hatalomra nem jutott, itt elsősorban a német nácikról volt szó – mozgalmak elleni fellépésben láttak nagyobb lehetőséget.

Nem kétséges azonban, hogy Gramsci ettől az időszaktól a fasizmus elleni akciók egyik központi alakja a Kominternben, amiről korántsem nyilvános publikációi tanúskodnak. A moszkvai Komintern Archívumban található jegyzőkönyvek egyikében például van egy határozat, amely Radeket és Gramscit bízza meg azzal, hogy – kettős magyar vonatkozás következik – írjanak levelet a Varga Jenő által vezetett berlini Irodának /ez a Komintern információs részlege volt, melyet a közgazdász Varga Jenő hozott létre Lenin javaslatára, még 1921-ben/, s kérjék fel az ott tevékenykedő "e munkával kapcsolatban szóba került" elvtársat egy fasizmusról összeállítandó szöveggyűjtemény elkészítésére. Giulo Aquiláról volt szó, azaz Sas Gyuláról, aki bár a szöveggyűjteményt nem készítette el, de megírta az olasz fasizmusról szóló első könyvet, mely több nyelven is napvilágot látott 1923-ban. Gramsci – egy másik irat szerint – konkrétabb megbízást kapott a Komintern VB Elnökségének 1923. május 4-i ülésén: az olasz fasizmusról kellett készítenie összeállítást az igen jelentős, szinte kongresszussal felérő Komintern kibővített VB III. plénuma számára.

Magán a plénumon kemény összecsapásra került sor, melyből Gramsci sem maradt ki. A már frakciókra bomlott olasz párt többségi irányvonalát képviselő Gramsci, Scoccimarro és Terracini felszólalásában azt fejtegette, hogy a fasizmus uralmát hamarosan forradalmi válság fogja megszakítani. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a párt fő feladata továbbra is "tisztaságának" megőrzése, erőgyűjtés az elkövetkezendő időszak forradalmi harcaira. Az olaszországi helyzetet alapvetően tévesen jellemezték. "Az a helyzet, amelyet a fasiszta kormányzat idézett elő, objektíve jóval kedvezőbb a kommunisták tevékenysége szempontjából, mint a korábbi."

A szocialistákkal való együttműködést ezen az alapon jóval határozottabban utasították el, mint ahogyan az a plenáris üléseken elmondottakból gondolható volt. A bizottsági ülések vitájából kitűnik, hogy nemcsak az egységfront ellen volt kifogása a többségnek, hanem ellenezte a két párt egyesítését is. Gramsci a következőkkel indokolta álláspontjukat: "Nem szeretnénk, ha Olaszországban ugyanaz történne, mint Magyarországon, hogy az egyesülés következtében a forradalmi hullám közeledtekor ugyanazt tegyünk, amit a magyar elvtársak tettek és amiről ők maguk is úgy vélekednek, hogy nem volt teljesen helyes. Olaszországban ma ugyanolyan a helyzet. A fasiszta kormányzat periódusát követően a proletariátus döntő harcainak periódusába lépünk, a hatalom kivívásának időszaká-

ba. Ez a periódus a többé-kevésbé távoli jövőben beköszönt. Nehéz megmondani, hogyan fog alakulni az olaszországi helyzet közvetlenül a hatalom megragadásáig, de feltételezni lehet, hogy a fasizmus felbomlása a proletariátus hatalomért folytatott döntő harcának kezdetét jelenti."

Nem kétséges, hogy itt inkább a teoretikus, mint a politikus Gramsci szólal meg. Vagy talán mégsem? Mindenesetre nehéz megállapítani, hogy az a Gramsci, aki meglepő tisztasággal elemzi az olasz társadalom osztály- és rétegstruktúráját, s ennek területi változatait az országon belül /természetesen hagyományosan a fő téma az Észak és Dél ellentétes fejlődése/, hogyan tévedhetett ekkorát a fasizmus elemzése, pontosabban annak várható következményei kapcsán.

Talán utolsónak nézzük meg az egyik legérdekesebb helyzetet, mely 1924-ből való.

A már védekező pozícióban levő Bordiga, a Komintern V. kongresszusán /1924. június - július/ a fasizmus kapcsán a következőket fejti ki: "A kommunista pártnak hangsúlyoznia kell önálló szerepét, amely az olaszországi helyzetből ered, és a következő jelszót kell kiadnia: "A meglévő antifasiszta ellenzéki csoportok likvidálása és felváltása a kommunista mozgalom direkt és nyílt akciójával."

Bordiga a kongresszuson az OKP kisebbségét alkotó baloldali csoportot képviselte. Álláspontja a szélsőséget jelentette.

Az OKP mások két irányzata nem fejtette ki véleményét a fasizmus és az antifaszista harc kapcsán. A szintén kisebbségi Tasca-csoport visszavonulóban volt, elsősorban arra törekedett – Tasca ezt közölte is Togliattival és Rákosival –, hogy elősegítse a párt egységének helyreállítását. Jelentkezett ilyen törekvés a Gramsci vezette többségi irányzatnál is. A nevesebb kommunista vezetők közül egyedül Gramsci tartózkodott Olaszországban. Az ő írásaiban akkoriban szintén megfigyelhető az ingadozás, sőt annál valamivel több. 1924 áprilisában, tehát jóval a Kominternben bekövetkezett fordulat után publikálta "A ma és a holnap kérdései" című cikkét a L'Ordine Nuovóban /15. szám/. Ebben három pontban foglalja össze koncepcióját: 1. A pártnak nem a pusztulásra kell felkészülnie /likvidátorság/, hanem a helyzetnek megfelelő tömegpolitika folytatására. 2. "Dolgozzunk a proletariátus politikai egységéért." 3. Határozzuk meg konkrétan, hogy mit jelent Olaszországban a munkás-paraszt kormány jelszava: e jelszó nemzeti, politikai lényegét kell megadnunk, s ez csak úgy történhet meg, ha alaposan megvizsgáljuk a paraszti tömegek legégetőbb, legéletbevágóbb problémáit, elsősorban tehát azokat a sajátos problémák amelyeket a "Dél" általános kérdéseiben foglaltunk

össze." A Matteotti-gyilkosság után azonban már az alkotmányos ellenzékkel szembeni fellépést is sürgette. A fasizmusban ekkor a "fegyveres diktatúrát" látta a legjelentősebbnek, az egységfrontban pedig a munkásosztály kommunista vezetés alá vonásának a lehetőségét. A munkás-paraszt kormányról, mint az átmenet lehetséges uralmi formájáról, egy szót sem ejtett.

Gramsci álláspontja természetesen nem azonos sem a Zinovjev, sem a Bordiga által kifejtett koncepcióval: az ellenzékkel való együttműködést nem elvből utasítja el. Csupán úgy vél, hogy az ellenzék tehetetlensége és minden konkrét akciótól való elzárkózása el fogja taszítani a demokratikus fordulatot követelő tömegeket, illetve ahogyan azt egy későbbi cikkében megfogalmazta, azt fogja eredményezni, hogy "a munkásosztály mind nagyobb része kezd meggyőződni arról, hogy az ellenzéki blokk nem más, mint félfasizmus, amely csupán meg akarja reformálni a fasizmust, szelídebb formát kíván adni a fasiszta diktatúrának..." A kommunista párt, amely az első napokban támogatta az ellenzékot, mindezt természetesen nem vállalhatta. Más kérdés, hogy a politikai helyzet alakulását Gramsci bizonyos mértékben túlzott optimizmussal szemlélte – legalábbis ami a kormány fennmaradásának lehetőségeit illeti. Feltételezte, hogy amint a kispolgárság elfordul a fasizmustól, a Mussolini-kormány egyetlen lehetősége, hogy mint katonai diktatúra tartsa fenn ideig-óráig önmagát. Ez pe-

dig végső soron a fasiszta mozgalom felbomlásához fog vezetni, anélkül, hogy a rendszer lényege megváltozna. Mindebből pedig már adódott egy téves következtetés: "Bármilyen színezete lenne is egy parlamentáris úton létrejött kormánynak, az nem lenne más, mint Mussolini kormányának valamiféle átmázolása, vagy egy úgynevezett demokratikus kormány hatalomra jutása /ami egyébként nagyon nehezen képzelhető el/. A munkásosztálynak semmi biztosítéka nem lenne arra, hogy a kapitalista állam által engedélyezett kereteken belül megóvja legegységesebb jogait és érdekeit, ameddig ezeket az erőket /ti. a faszizmus erőit/ el nem pusztítják."

Gramsci e megfontolásainak az elemzése már túlmutat vállalt témaköröm. A politikus Gramsci hamarosan meghaladja gyakorlatában, immár az OKP főtitkáráként e pozíciót.

Az olasz pártban kialakult feszültségek csak lassan oldódtak. Gramsci, a Komintern nyomására – ezt könyvemben részletesen leírom – végül is vállalja a főtitkári tisztséget, s 1926 januárjában az OKP lyoni kongresszusára elkészíti téziseit, melyben az elkövetkezendő időszakban programmá váló megfontolások szerepelnek: munkás-paraszt szövetség az egységfront alapján, valamennyi antifasiszta erő összefogása, a faszizmus jelenségének és a fasiszta politikai rendszer differenciált elemzése. A kongresszus 70 küldöttéből e progra-

mot 60 fogadta el – a pártvezetőségben pedig helyet kapott Scoccimarro, Togliatti, Tasca és Grieco mellett a szocialista jobboldallal ekkor már szembefordult Serrati és befolyásos híve, Maffi is.

Gramsci politikai munkájának kibontakozására azonban már nem kerülhetett sor – az 1926. november 5-i kivételes törvény elfogadása után, a totális fasiszta diktatúra kiépítésének első napjaiban, november 8-án letartóztatják.

Talán végül még megemlíthető: Mussolininek nem csupán a börtönfüzetein dolgozó Gramsci volt kellemetlen, hanem az illegális mozgalommal kapcsolatot tartó, a kegyelmet mindannyiszor visszautasító politikus is, aki haláláig jelképezte hazai szellemi ellenállás mellett a gyakorlati antifasiszta küzdelmet is.

Krausz Tamás:

**Gramsci és a húszas éves megvalósult bolsevik
alternatíva**

Sajnos a felkészülésre – a szíves felkérés ellenére is – csak kevés időm maradt, ezért tulajdonképpen nem is előadás lesz, hanem egy vitaindító referátumot tartok. Megpróbálom harminc percben összefoglalni a következő kérdésre vonatkozó nézeteimet, megfigyeléseimet. Amiről szólok, az ennek a kötetnek, /Gramsci: Filozófiai írások.../ amit gondolom mindenki ismer, Buharinra és Trockijra vonatkozó megjegyzéseit fogja érinteni, ami talán – jó esetben – hozzájárulhat ahhoz, hogy adekvátabban olvassuk ezt a néhány oldalt. Az a tapasztalatom, hogy elég sok vonatkozásban a Buharinra és Trockijra vonatkozó passzusokat félremagyarázzák.

Ha a hallgatóság nem nagyon unja, akkor előfordulhat, hogy néhány helyről időzni fogok a kötetből. Ha nagyon hosszúak, akkor szóljatok, hogy ismeritek, a könyökötökön jön ki.

Az első probléma: mi az, amit Gramsci tudhatott Trockijról, Buharinról, netán Sztálinról, mennyiben voltak Gramscinak megbízható ismeretei arról, hogy milyen szerepet játszott-

tak ők a belső politikai harcokban? Erről a kérdésről talán Székely Gábor fog szólni részletesebben a Komintern és Gramsci moszkvai tartózkodásával kapcsolatban.

Egy dolog bizonyos: Gramsci ismerte azokat a legendákat, amelyek Trockijra vonatkoztak a húszas évek elején. Mire gondolok elsősorban? A legelső – ez még több oldalról előkerül, majd még említeni fogom más összefüggésben – Trockij és a bonapartista jelző. Talán emlékeztek rá, mi ennek a forrása? Ha az összefüggéseket az ember nem ismeri, nem tudja ezeket a szövegeket olvasni, hogy mire vonatkoznak.

Kétségtelen, hogy amikor 1923. végén, pontosabban októberben megszerveződik a bolsevik párton belül a baloldali ellenzék, annak hamarosan Trockij lett a vezetője, de nem ő hívta életre és kezdetben nem is ő volt a vezetője, de 24-ére már elismert feje lett ennek a csoportnak. Az ellenzékkel szembeni küzdelemben terjedt el az a nézet, hogy Trockij, mint hadügyi népbiztos, a saját kezébe kívánja a hatalmat venni. Minden olyan történelmi szituációban, amikor egy politikai párton belül különböző frakciók ütköznek össze, a frakcióharcok logikája föltételez bizonyos eszközöket. Trockij politikai lejáratásában az volt az egyik ilyen "pletyka", hogy ő bonapartizmusra tör, ami szinonimája annak, hogy ő kívánja a hatalmat átvenni és egyszemélyi diktatúrát bevezetni. Az, hogy

Trockij személyi diktatúrát kívánt volna bevetetni a húszas években, természetesen nem állja meg a helyét, ilyen adatokkal vagy dokumentumokkal nem találkoztam. De ettől függetlenül, rendkívül érdekes, hogy Gramscinak ez a megjegyzése mélységesen tükröz valamit a korabeli szovjet-oroszországi viszonyokból. Ha nem is Trockij, de másvalakivel kapcsolatban ez a jelző és a probléma, amit a bonapartizmus fogalma alatt Gramsci tárgyalt, reális történelmi problémává vált. /A maga helyén majd erre a kérdésre kitérek; először megpróbálom főlvázolni, hogy miről kellene majd beszélnem./

Hogyan érthető meg egyáltalán Gramscinak Buharinhoz és Trockijhoz való viszonya. Mindenekelőtt, ez akkor érthető meg módszertani síkon, ha látjuk, hogy Gramsci kettős polémiát folytat az egész kötetben. Egyrészt, vitatkozik a pragmatizmussal, a polémia másik iránya a dogmatizmus ellen irányul. Azt mondja a 101-102. oldalon, hogy: "Ha igaz, hogy minden filozófia "politika", és minden filozófus lényegében politikus ezt még inkább elmondhatjuk a pragmatistáról, aki a filozófiát közvetlen értelemben "utilitarisztikusan" konstruálja. Ez azonban /mint mozgalom/ elképzelhetetlen a katolikus országokban, ahol a vallás és a kulturális élet a reneszánsz és az ellenreformáció kora óta különvált egymástól, elképzelhető viszont az angolszász országokban, ahol a vallás szorosan a mindennapi kulturális élethez tapad, s nincs bürokratikusán

központosítva és szellemileg dogmákba merevítve... Az olasz vagy német típusú "individuális" filozófus közvetve kötődik a "gyakorlathoz" ... a pragmatista ellenben azonnal hozzá akar kötödni, s így valójában úgy tűnik, hogy az olasz vagy német típusú filozófus "gyakorlatibb" a pragmatistánál, aki a közvetlen, gyakran vulgáris valóságból ítél, míg az előbbi magasabb célt követ, magasabbra helyezi a céltáblát..."

Egyrészt tehát a pragmatizmussal való polémia Gramscinak az egész kötetben végighúzódo törekvése. Magával, a kommunista teórián belüli problémákkal összefüggésben viszont többnyire a dogmatizmus ellen vitatkozik. Ezt az alábbiakban majd még bizonyítani fogom. Ugyanezzel az összefüggéssel, a pragmatizmussal kapcsolatosan – megint nem akarok idézni – elemzi az ideológiák történelmi típusait: egyrészt strukturálisan szükségszerű, szerves ideológiát különít el, másrészt a pragmatizmus az úgynevezett önkényes ideológiákkal fonódik össze jobban, mert kiindulópontjában a fennálló viszonyok konzerválását tűzi ki célul. Ennek a pragmatizmus elleni vitának rendkívüli jelentősége van módszertani szempontból, mert nélküle nem érthető meg a dogmatizmussal való vita.

Ezzel el is intéztem a pragmatizmust, mert itt a kérdésföltevéünk csupán az volt, hogy mi Buharin és Trockij megítélése Gramscinál. Volt már vita a Társadalomelméleti Kollé-

giumban korábban is a sztálini korszakban megszilárdult filozófia természetét és sorsát illetően. Éppen ezzel kapcsolatosan különös jelentősége van annak a filozófiai vitának, amit Gramsci Buharin ellen folytatott. Aki véletlenül nem tudná, ezt a könyvet Buharin 1921-ben adta ki Szovjet-Oroszországban, a világ sok nyelvén megjelent, nagyon sok kiadást megélt, 1984 valamelyik Filozófiai Szemléjében magyarul is olvasható ennek a könyvnek körülbelül a kétharmada. Itt nem tudok belemenni a könyv ismertetésébe, de hát elég az, hogy a Lukács-évforduló kapcsán nyilván mindenki ismeri már Lukács Buharin-bírálatát, s Gramsciét is nyilván olvastátok, úgyhogy rekapituláljuk röviden ennek a könyvnek a minősítését Gramsci részéről. A "presztálinista" marxizmus klasszikus filozófiai munkájaként tárgyalja ezt a művet Gramsci.

Nem véletlen, hogy éppen Buharinnal vitatkozik és nem mással, jóllehet még föl tudnék sorolni a korszakból néhány filozófiai művet. Kétségtelen, hogy a húszas évek elejétől kezdve ez volt az alapvető filozófiai tankönyv a Szovjetunióban. Gramsci nem tudom, hogy oroszul hogyan tudott és hogy mennyire ismerhette az orosz anyagokat, /de ezekre majd Székely Gábor kitér/. Mindenesetre nem tűnik ki a könyvből, hogy Gramsci részletesebben ismerte volna a buharini mű körüli vitákat. Ugyanis bármilyen furcsa, Buharin könyvét

Szovjet-Oroszországban – hangsúlyozom, a filozófiai életben – /a politikai életben nem okozott különösebb problémát/ nagy vita kísérte, s tankönyvjellege ellenére nagy vihart kavart. Tehát a filozófiai életben rendkívül erős fenntartásokkal fogadták. Abban az időben még a politikai vezetőket nem övezte semmilyen szakrális tisztelet, tehát egy kezdő fiatalembert, aki éppen kijött mondjuk a Krasznaja Professzura Intézetből, írhatott Buharinról és ellene, aki a Politikai Bizottság tagja volt. Írhatott Buharin művéről olyasmit, hogy hát Buharin elvtárs nem teljesen igazodik el a hegeli örökség kérdésében, és más efféléket. Nem biztos, hogy igaza volt. Azért mondom mindezt, mert hozzátartozik a korszak megértéséhez.

Tehát volt egy nagy vita, s úgy tűnik, hogy ezt nem nagyon ismerte Gramsci. Ez azért érdekes, mert az ő ellenvetései megfogalmazódtak Buharinnal kapcsolatban mások részéről is. Nemcsak Lukács, hanem mások is bírálták, de a lukácsi kritikával nagyon összetart Gramsci bírálata. Mi hangzik el Buharin könyvével kapcsolatban a leggyakrabban? Naturalisztikus, "scientista", a történelemtől "megfosztott" ismeretelmélet, Hegel és a dialektika meg nem értése, stb. Tehát ezek a megfogalmazások térnek vissza. "A történetiségétől megfosztott: ismeretelmélethez" odaírtam a 124. oldalt, ott a következőket mondja Gramsci: "A logikát és az általános módszertant magán- és magáért-valónak fogják fel, mint a konkrét gondolkodástól

és a konkrét szaktudományoktól elvonatkoztatott matematikai formulák gyűjteményét..." Másutt ezt mondja, kicsit lejjebb /kihagyok, hogy ne legyen nagyon terjengős az idézet/: "A gyakorlat filozófiája, minthogy a "spekulatív" jelleget jogos határai közé szorítja..., a valósággal és az igazsággal leginkább megegyező történeti módszertannak tűnik."

No most kétségtelen, hogy ha valaki elolvassa Buharinnak e filozófiai munkáját, az a legszembetűnőbb, hogy egész egyszerűen a történelemtől teljesen eloldott fogalmi konstrukciók gyűjteménye. Mi ennek a forrása /erre Gramsci nem tér ki/? Gramsci nagyon jól ismerte Nyugat-Európát, különösen és magától értetődően Olaszországot. Az orosz filozófiai tradíciót úgy tűnik kevésbé jól ismerte, ugyanis nem utal arra, /ezzel összefüggésben Lukács azért utal rá/, hogy Oroszországban, az orosz marxizmus keletkezésétől fogva volt a dialektikával kapcsolatosan volt egy "érzéketlenség" stb. Ha a legnagyobb XIX. századi orosz gondolkodókat megnézzük, tulajdonképpen számukra Feuerbach volt a filozófiai gondolkodás mintája, nem Hegel. A dialektika elemeit nem lehet felfedezni se Csernyisevszkijnél, se senkinél. Azzal együtt; hogy a legnagyobb orosz gondolkodó a XIX. században talán Csernyisevszkij, Feuerbach filozófiai horizontját sem valószínű, hogy megközelítette vagy éppenséggel meghaladta volna. Egész egyszerűen nem volt mély filozófiai tradíció, a dialekti-

kus gondolkodásnak nem volt hagyománya. Ezért még az orosz marxisták körében is mindez érzékelhető. Még tulajdonképpen Plehanov volt az, aki ezen a téren a legtovább megy, de nem véletlen, hogy Leninnek, aki egyébként sem volt filozófus, még Plehanov dialektikájával kapcsolatban is vannak fenntartásai. Ebből a szempontból érdemes egy sor dolgot megnézni a Leninszkije Szbornyikiban és a Filozófiai Füzetekben stb. Aztán 1921-ben és azután az úgynevezett dialektikusok /van három irányzat... nem megyek bele; hangsúlyoztam, hogy csak akkora teszem ezt, hogy ha kérdésként merül föl/, akik a plehanovi örökségre mennek vissza, különös averzióval fogadták buharini művet és a legrosszabb "mechanicizmussal" vádolták, anélkül azonban, hogy ők maguk létre tudtak volna hozni bármilyen olyan "tanítható" tankönyvet, amit Buharin végül is létrehozott. Ugyanakkor teljes joggal jegyzi meg Gramsci, hogy a marxizmus, a tudomány nem is fejthető ki tankönyvekben, mert ez utóbbi nem az a műfaj, ahol a tudomány művelhető.

A tankönyv jó bizonyos nézetek rendszerbe foglalásához, ahhoz, hogy megtanulható legyen, de két különmű dolgot akart Buharin összeegyeztetni: tankönyvet is akart írni, meg tudományt is akart csinálni. Azt mondja Gramsci, hogy ez nem fér össze, ez két külön dolog. Szovjet-Oroszországban olyan volt a helyzet, hogy a politika és a filozófia területén tömegmérétekben el kellett sajátítani, meg kellett tanulni,

– Buharin szavaival szólva – az ábécét. Tehát ilyen különböző feladatok torlódtak össze, illetve nem váltak szét. Könnyű ugye ma a történésznek hatvan-hetven évvel később jól elverni a port a korszak vezéreire, hogy ezt nem látták jól meg, azt nem látták jól, egész egyszerűen ez a "tanulás" a korszak szükségletrendszeréből fakadt. Anélkül kellett tehát Buharinnak tankönyvet írnia, hogy a marxizmus minden iránya jól kifejlődhetett volna. És mégis egy marxista igényű tankönyvet kellett írni. Ez az ellentmondás van tehát benne a buharini könyvben. Gramsci a börtönből úgy láthatta, hogy ez egy fölösleges könyv. Ez azonban vitatható, mert hiszen egy csomó ember ebből tanult, és nem volt helyette más. Az adott fokon egy ilyen tankönyv jött létre, ami persze nem a könyv kritikája ellen szól. De keletkezésének, megértéséhez bizonyos empátia, a korszakba való beilleszkedés feltétlenül szükséges, ha el akarunk a problémák között igazodni.

Végül arra vonatkozóan, hogy a tankönyv szisztematizálás alkalmatlan a tudomány műveléséhez, felidéznék itt egy nagyon jó megfogalmazást: 189. oldal. /De szóljatok, hogyha ismeritek és a könyökötökön jönnek ki ezek az idézetek!/
/

A tudomány és rendszer problematikáját illetően Gramsciban zseniális, hogy nagyon korán fellép a Trockiánál és sok más bolsevik szerzőnél is megfigyelhető "rendszerterem-

tési" mánia ellen. Trockij le is írja egyébként az önéletrajzában, hogy ő már kisgyerek kora óta vonzódott a rendszerhez /ez nem biztos, hogy előnyös tulajdonságává vált- a későbbiekben/ – Idézem Gramscit: "Lehet-e kezdőknek szóló alapfokú munkát, kézikönyvet, Népszerű tankönyvet írni egy olyan tanról, amely még a vita, a polémia kidolgozása stádiumában van? Egy népszerű kézikönyv nem fogható fel másnak, mint valamely meghatározott téma formailag dogmatikus, stilisztikailag átgondolt, tudományos szempontból világos kifejtésének: csak bevezetés lehet a tudományos vizsgálódáshoz – és nem eredeti tudományos kutatások kifejtése –, fiataloknak vagy olyan közönségnek szánva, amely az adott tudományág szemszögéből fiataloknak számít, tehát közvetlen szükség van "bizonyosságokra", olyan nézetekre, amelyek legalább formailag igaznak és vitán felülinek mutatkoznak.

Ha egy bizonyos tanítás nem érte még el fejlődésének ezt a "klasszikus" szakaszát, minden "kézikönyvesítésére" irányuló kísérlet szükségképpen kudarcba fullad, logikai rendszerezése csupán látszólagos és illuzórikus lesz, nem több – ahogy éppen a Tankönyv példája bizonyítja –, mint össze nem illő elemek mechanikus egymás mellé helyezése... Csakhogy általában azt hiszik, hogy a tudomány feltétlenül "rendszert" jelent, s ezért derűreborúra rendszereket szerkesztenek, amelyek a rendszer szükséges belső koherenciája helyett csupán

annak mechanikus külsőségeivel rendelkeznek." Ezzel az érveléssel jellemzi tehát a könyvet.

A dogmatizmus filozófiai bírálata mellett a dogmatizmusnak van egy politikai bírálata is Gramscinál. Most térek át Trockijra. Politikai bírálat. Nehezebb lesz bemutatni ezt az összefüggést, mert itt van egy bonyolult politikatörténet... Itt mégiscsak eddig egy filozófiai műről volt szó, amit lehet ismerni: a kategóriák azok számára, akik filozófiát tanultak, elég világosak. Viszont Trockij kapcsán nagyon nehéz röviden összefoglalni, hogy miről is van szó, de kísérletet teszek rá, mert lassan ugye az időm a végére járok.

Tehát arról van szó, hogy ez az egész permanens forradalom körüli vita, amivel Gramsci itt elég szépen foglalkozik, ez tulajdonképp a keletkezését tekintve 1904-re megy vissza. Akkor "értésült" először Trockij a permanens forradalom problémájáról Parvus közvetítésével. De itt és most nem is érdekesek a részletek, a lényeg az, hogy 1907-re alakul ki Trockijnál egy végső koncepció. Azért mondom, hogy végső, mert 1922-ig gyakorlatilag változatlanul ugyanezt mondja. Mi ennek a lényege? Egy dolgot Trockij megértett, jobban, mint bármely mensevik, és ezért 1907-ben a bolsevikokkal tart az alapkérdésben. Mi az alapkérdés? Ugye a mensevikeket és a bolsevikokat 1907-ben... De itt álljunk meg, mert nem

evidenciáról van szó. Mindig azt tanultatok eddig a tud.szoc.-ban vagy valahol, hogy a bolsevikok és a mensevikek szétszakadtak 1903-ban és hát ettől kezdve mondja Lenin, hogy a bolsevizmus létezik. De ez nem jelenti azt – ezt Lenin később mondja, több mint tíz évvel később, az kilencszázhuszas "A baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegségé"-ben –, hogy az igazi, döntő, visszavehetetlen szakadás, az tulajdonképpen 1907. Miért? 1903-ban még csak a szervezeti kérdés volt a vita tárgya, nagyon lényeges, de még a szervezeti kérdés terén sem volt teljes a szakadás. Azonban egy olyan kérdés merül fel 1905-1907-ben, ami végleges, megismételhetetlen, szakadást idézett elő, többé nem is ülnek össze közös kongresszusra a bolsevikok és a mensevikek. Mi ez az alapkérdés?

Az orosz forradalom megítélése és az orosz történelem perspektíváinak megítélése. A mensevikek azon az állásponton vannak, hogy mivel a forradalom elbukott, kiderült, hogy csak egy irányba tarthat Oroszország fejlődése. Végig kell járni nyugat-európai civilizáció útját. Innen jön ugye az az illúziója a mensevikeknek, hogy a cárizmus körülményei között lehet legális tömegpárt stb. Plehanov ugyan ezeket az illúziókat nem szereti, egy időre meg is szakítja velük a kapcsolatot. Tehát van egy illúzió, hogy a cárizmus keretei között Oroszországban tömegpártot lehet létrehozni. De hát ennél is veszélyesebb illúzió volt azt gondolni, hogy predeterminált az

orosz történelmi fejlődés, hogy csak a nyugati vonalon mehet tovább. Másutt írja is Gramsci, hogy Lenin ezzel szemben mélyen nemzeti gondolkodó volt. Mit jelent az, hogy mélyen nemzeti gondolkodó volt? Hogy a kiindulópontja Oroszország volt. Lenin megértette, hogy ezer ok miatt – ebbe itt most nem tudok belemenni –, ezer ok miatt Oroszország semmiképp sem fejlődhet a nyugat-európai struktúraformák szerint.

Ebben az alapkérdésben – és ezt fehéren-feketén dokumentumokkal lehet igazolni jegyzőkönyvileg –, 1907-ben az V. londoni kongresszuson ebben a kérdésben Trockij a bolsevikokkal tart, itt nincs mese. Azt mondja, hogy a mensevikekkel ellentétben a bolsevikoknak van igaza, s még arra is hajlandó, hogy polgári forradalomnak nevezze az 1905-ös forradalmat. Majdnem szó szerint ezt mondja. Azt hangsúlyozza, minden legendával ellentétben, hogy Oroszországban a munkáspárt legközelebbi szövetségese a parasztság és nem a burzsoázia, amint a mensevikek mondták. A mensevikek azt mondták, hogy ha a nyugat-európai fejlődés szerint megy Oroszország, akkor a burzsoáziával kell tartson a proletariátus. A bolsevikok és Trockij azt mondják, hogy nem. Hogy kerül be ide a permanens forradalom elmélete Mindenki tudja, hogy a fogalmat már használta Marx, /1848/, Lenin is használja és minden marxista, a mai napig a tankönyvek is használják, igaz, mindig más értelemben. S mindig gyanús is egy kicsit ez a fogalom, mindig el kell valakitől határolódni,

ha ezt a fogalmat használjuk. Na de, van a fogalom, és nem lehetett teljesen kidobni. Na, most mi a veleje, a lényege?

Trockij azt mondja, hogy Oroszországban egyetlen lehetőség van: ha nem fejlődhet a nyugat-európai minta szerint, akkor eredeti utat kell járnia, a proletárforradalom útját; nem lehet szembeállítani a polgári és a proletárforradalom útját, mert amikor Plehanov még forradalmár volt, akkor még ő is azt mondta – és tényleg így van, már a kilencvenes években azt mondta Plehanov –, hogy a polgári forradalom Oroszországban vagy mint munkásforradalom győz, vagy egyáltalán nem fog győzni. Ez szó szerint Plehanovtól jön, aki 1907-ben már nem osztotta ezt az álláspontját. Hát van olyan, hogy az ember nem osztja saját álláspontját egy idő után...

Erre emlékeztette Trockij Plehanovot, később Lenin is nem egyszer megtette ezt épp ebben a kérdésben is. Föl kell tenni a kérdést, hogy akkor mi a különbség Lenin és Trockij között? Hosszas kutatás... stb. A végeredményt tudom csak közölni, bár igazság szerint az az izgalmas, ami elvezet a végeredményhez, de akkor a hallgatóság öt perc múlva eltávozna. Úgyhogy azért csak a végeredményt közlöm, illetve azt, amit lényegében már Gramsci észrevesz. Miért közöljem "újólag", amikor Gramscinál meg van adva a válasz a lényegét tekintve? Ha valaki részletesen elemzi Lenin forradalom-elméletét, akkor

azt látja, hogy Lenin már 1905-1907-ben kimutatta, hogy nincs kínai fal a polgári és a szocialista forradalom között, kombinálódik a két forradalom, de eközben sokféle alternatívát tud felmutatni. A porosz fejlődéstől a farmergazdálkodásig mindent szemügyre vesz, megvizsgál, és azt mondja, hogy az orosz történelmen belül nagyon sokszínű alternatíva bontakozik ki.

Ugyanakkor Trockij egyenes utat látott. Mi az alap-probléma az alapkülönbség? Hát az, hogy az egyik koncepció alternatívákban gondolkodik, a másik pedig egyetlen lehetőségből indul ki. Ezzel kapcsolatban hadd idézzem Gramscit, mert tulajdonképpen itt tapint rá a dogmatizmus lényegére. /321-322. old./ Azt mondja: "Meg kell vizsgálni, hogy Bronstein – tudjátok, hogy Trockij eredeti neve Bronstein volt, a börtönőréről nevezte el magát Trockijnak, ez volt a börtönőr neve – híres elmélete a mozgalom permanenciájáról nem politikai tükörképe-e a manőverező háború elméletének..."

Itt egy rövid kitérőt kell tenni. A manőverező háború elmélete, azt gondolom, hogy Gramsci alapján itt a hallgatóság többségének ismert. Ez rendkívül lényeges dolog. Miért? Mert ez az állóháború-fogalomhasználat, zseniálisan belevilágít a valóságos problémák kellős közepébe. Vagyis hogy Trockij majd a permanens forradalom elméletét később nemzetközi permanens forradalom elméletévé növeszti /1931-ben bátran fel is vállal-

ja, hogy ő eljut a nemzetközi permanens forradalom elméletéhez/ gyakorlatilag egy olyan politikai utat, egy olyan forradalmi fejlődést vázol föl Nyugat-Európa számára, amilyent Oroszország végigjárt. Tehát állandóan van egy visszafordulás az Októberi Forradalomhoz, és Nyugat-Európa vonatkozásában csak ellenkező előjellel. Nem érzékeli azt, amit Gramsci tulajdonképp már nagyon korán, Leninre támaszkodva – mert hangsúlyozom, hogy Lenin ezt a problémát nagyon pontosan érzékelté – tehát, hogy nem érzékeli, hogy Nyugat-Európában egészen más lehetőségek és feladatok vannak a munkásmozgalom előtt, a proletárforradalom orosz útja, az az út, ahogyan az Oroszországban végigment, az úgy, abban a konkrét formában nem mehet végbe Nyugaton, mert Keleten az állam minden volt, a polgári forradalom meg kocsonyás halmazállapotú volt.

...Hát ezzel kezdi itt Gramsci, majd így folytatja: "Bronstein /Trocki/ emlékirataiban írja, hogy azt mondták neki, hogy elmélete helyesnek bizonyult tizenöt évvel később. És az epigrammára egy másik epigrammával válaszol. Elmélete; mint olyan valójában nem volt helyes sem tizenöt évvel előbb, sem tizenöt évvel később, hanem, ahogy a nyakas emberekkel szokott megtörténni nagy vonalakban kitalálta a dolgot, azaz igaza volt a legáltalánosabb gyakorlati előrehaladást illetően. Ez olyan, mintha valaki egy négyéves kislánynak megjósolja, hogy anya lesz, és amikor húszéves korában az lesz, így szól:

nem megmondtam előre? De arra már nem emlékszik, hogy négyesztendő korában meg akarta fosztani a szüzességétől, bizonyos lévén afelől, hogy a kislány anya lesz."

Na most itt természetesen Gramsci túloz, de hát az igazi polémiának ez a fajta túlzás szerves része, hiszen bizonyos értelemben az érvelés politikai hatékonyságát növeli. A továbbiakban kifejti, hogy "...azt hiszem, Ilici /ez Lenin/ megértette, hogy a keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott manőverező háborúról át kell térni az állóháborúra, mert nyugaton csak ez lehetséges. Itt tudniillik ...keleten az állam minden volt, a polgári társadalom pedig kezdetleges és kocsonyás. Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes volt a viszony, s valahányszor az állam megremegett, mögötte mindannyiszor azonnal feltűnt a polgári társadalom erőteljes szerkezete." Ezt másmódon úgy szokták fogalmazni, hogy Oroszországban elég volt Péterváron és Moszkvában átvenni a hatalmat ahhoz, hogy a régi társadalom alapvető politikai pillérei összeomoljanak. Na most, ha Németországban, vagy Nyugat-Európa más országaiban nem elég két nagy város bevétele, az azért van, mert a polgári társadalom struktúrái jóval szélesebbek, mélyebbek, kifejtettebbek; és más természetűek voltak, „mint Oroszországban. Tehát az orosz specifikum és a nyugat-európai specifikum világos megértése a kulcs. S kétségtelen, hogy ez Trockij elméletéből hiányzott, jóllehet törté-

nelmi elemzéseiben ezt mindig hangsúlyozta. De hát a történelmi analitika és a politikai elmélet ilyen ellentmondása nemcsak Trockij hagyatékában figyelhető meg. A "modellteremtő" szemantizmus a politika síkján különös zavarokat idézhet elő.

Az elmélet és gyakorlat szétszakadásának kérdése alapvető probléma, akár a pragmatizmus, akár a dogmatizmus Gramsci-féle kritikáját elemezzük. A dogmatizmus számára – nagyon leegyszerűsítve – az "annál rosszabb a tényeknek" elv uralkodott, a pragmatizmus pedig a teóriát körülbelül úgy kezeli, ahogy az a pillanatnyi politikai szükségleteknek vélekedése szerint megfelel. Idéztük korábban, hogy a dogmatizmusnak van egy olyanfajta rendszertani hibája, hogy az elemzés mindig egy jóslatra fut ki, ugye Trockijnál is itt van egy jóslat, hogy majd "jön forradalom", de az oda vezető, az átmenetek és alternatívák iránti érzékenység az nincs jelen az analízisében. A pragmatizmusnál egy más probléma van, mint jeleztem. A dogmatizmus és a pragmatizmus egyszerre, egy közös formában jelenik meg. Na most az az érdekes, hogy amikor Gramsci az elmélet és gyakorlat szétszakadását Trockijnál vizsgálja, számomra úgy tűnik, – lehet rajta vitatkozni –, hogy tulajdonképp nem is annyira Trockijról van szó, hiszen Trockij akkor már nincsen a hatalomban. /1925. januárjában Frunze lesz a hadügyi népbiztos. Trockijt leváltják, innentől kezdve, gyakorlatilag már 24-ben döntő politikai vereséget szenved./

Tehát amikor elmélet és gyakorlat szétszakítottságáról beszél, ezt egy objektív folyamatként kell felfogni, mert se nemzetközi forradalom nincs, se semmi, hiányoznak a szocializmus megvalósításának előfeltételei Szovjet-Oroszországban, tehát – hadikommunizmus, NEP-váltás, sok minden mutatja – nem lehet a szocializmus megvalósítását napirendre tűzni. Ilyen körülmények között Gramsci a trockiji alternatívát az elméletnek és a gyakorlatnak egy téves szétszakításával vádolja.

Először nézzük meg, hogy mit ért Gramsci elmélet és gyakorlat egységén, és utána nézzük meg, hogy hogyan bírálja meg Trockij!. /Először a 93. aztán meg a 368. oldal./ A 93. oldalon: ez egy nagyon nagy gondolat, amely Lukácsnál is megvan, bár Lukács Györgyöt azzal szokták vádolni, hogy elmélet-gyakorlat, objektum-szobjektum azonossá tétele valamiféle polgári-hegeliánus filozófiai maszlag vagy hülyeség. Na most lássuk erről a kérdéstről Gramsci hogyan nyilatkozik. Ezt mondja: "Ha elmélet és gyakorlat azonosításának problémája felmerül, akkor az alábbi értelemben merül fel: egy meghatározott gyakorlat alapján hogyan konstruálhatunk olyan elméletet, amely – magának a gyakorlatnak a döntő elemeivel egybevéve és azonosulva – meggyorsítja az adott történelmi folyamatot, homogénebbé, koherensebbé, minden elemében hatékonyabbá téve a gyakorlatot: egyszóval maximálissá fokozva, vagy pedig, ha adva van egy bizonyos elméleti álláspont, hogyan szervezhetjük

meg a működtetéséhez nélkülözhetetlen gyakorlati elemet. Az elmélet és a gyakorlat azonossá tétele kritikai aktus, melynek révén a gyakorlat racionálisnak és szükségszerűnek, vagy az elmélet realiztikusnak és racionálisnak bizonyul. Ezért van az, hogy az elmélet és gyakorlat identitásának problémája kiváltképpen az úgynevezett átmeneti történelmi pillanatokban /amikor alternatívák között kell hirtelen dönteni – jegyzem meg zárójelben/, vagyis a gyorsabb átalakulások pillanataiban merül fel, amikor az elszabadult gyakorlati erők valóban igazolást követelnek, hogy hatékonyabbak és expanzívabbak lehessenek vagy pedig megsokasodnak az elméleti programok, amelyek szintén igazolást, realiztikus igazolást követelnek: alkalmasnak kell bizonyulniuk arra, hogy magukévá tegyék őket gyakorlati mozgalmak, amelyek csak így válhatnak gyakorlatibbá és reálisabbá."

Mármost az elmélet és gyakorlat egységének és azonosságának ilyen értelmű felfogása kétségtelenül 1924 körül már kiszorulóban volt Szovjet-Oroszországban. Ennek az okairól itt nem feladatomból szólni, hanem nézzük meg, hogy ezt a szétszakadást hogyan ítéli meg Gramsci. A 368. oldalon a termelés és a munka ésszerűsítéséről van szó. Erről két szót lehet itt szólani, bár ismert, de megjegyzem, hogy Trockij volt az úgynevezett iparosításnak az egyik lehangosabb és legagresszívabb képviselője 1923-tól, ami tulajdonképp hát nagyjából igaz is, de

Preobrazsenszkij volt annak teoretikusa. Na most, ettől függetlenül maga az iparosítás, mint probléma Sztálin törekvéseiből már a 20-as évek közepén sem hiányzott. Nagyon hamar fölmerül, hogy a honvédelmi szempontok és egyéb más szempontok miatt valamiféle gyorsított iparosításra Szovjet-Oroszországban előbb-utóbb szükség lesz. Ezzel összefüggésben mondja a következőket Gramsci a 368. oldalon. "Lényeges tartalma... abban állt, hogy "túl" határozottan... kívánta /Trockij/ túlsúlyra juttatni a nemzet életében az ipart és az ipari módszereket, meggyorsítani a külső kényszer eszközeivel a termelés fegyelmét és rendjét..."

Ezt akkor írja már Gramsci, amikor ez a folyamat kibontakozott, de az írás pontos keletkezése nem ismert. Hogyha bárki a teremben tudja, hogy mikor készült, szóljon. De egy biztos, hogy 1927. után, mert az a bizonyos Sztálin-idézet, ahol Gramsci Sztálinra hivatkozik, az a IX. kötetből egy beszélgetés, az 1927. szeptemberi. Ha mondjuk kiderülne, hogy 29 után írta, akkor már Buharinnak a sorsával is tisztában van. Ezért különösen érdekesek ezek a sorok. Tehát Trockijra vonatkoztatva írja: "...kívánta túlsúlyra juttatni a nemzet életében az ipart és az ipari módszereket, meggyorsítani a külső kényszer eszközeivel a termelés fegyelmét és rendjét, hozzáidomítani a szokásokat a munka szükségleteihez. Az irányzattal kapcsolatos összes problémák következtében

ennek szükségképpen a bonapartizmusnak egy formájába kellett volna torkollnia, ezért volt elkerülhetetlen az irányzattal való leszámolás. "Ez az a bizonyos dolog, amivel az elején kezdtem, más összefüggésben is egyébként visszajön ez a bonapartizmus-kérdés. Azt mondja tehát a bonapartizmus veszélyével fenyegető Trockij-féle pozícióval kapcsolatban, hogy: "Célkitűzései helyesek voltak, gyakorlati megoldásai azonban mélységesen hibásak..."

Ehhez tudni kellene persze, hogy ez az írás pontosan mikor keletkezett, akkor többet lehetne mondani magáról szövegről is. Objektíve mindenesetre a megvalósult sztálini fejlődésre vonatkoztatva mindez rendkívül érdekes. Így folytatja tovább: "Leone Davidovi /vagyis Trockij – K.T./ érdeklődése az amerikanizmus iránt: cikkei, vizsgálatai a "bit"-ről /ez a "bit" az életmódról, a mindennapi életről – K.T./ és az irodalomról: ez a sokágú tevékenység nem volt annyira széteső, mint gondolni lehetett volna, mivel az új munkamódszerek elválaszthatatlanok az élet, a gondolkodás és az életézés meghatározott módjától: nem érhetünk el sikereket az egyik téren, ha nincsenek kitapintható eredményeink a másikon." Gramsci folytatja Trockijjal való vitáját, és nemcsak vitáját: ugyanakkor el is ismeri, hogy itt egy nagyon érdekes és fontos szellemi-politikai örökséggel van dolgunk. Most nekem úgy tűnik, hogy az elméletnek és a gyakorlatnak az a szakadása, ami

végbemeget a húszas évek folyamán, és majd kiéleződik a harmincas években Szovjet-Oroszországban, s ugye az elmélet ismert szerepe a harmincas években, az nagyon nagy mértékben azokkal a tényezőkkel hozható összefüggésbe, amelyeket Gramsci maga is elemez.

Az az érdekes benne, és hogyha a Gramscit jól olvassuk és módszeresen, akkor kiderül, hogy nagyon világosan – és ez a legnehezebb egy tudományos elemzésben: ennél nincs nehezebb – az objektív és szubjektív mozzanatok szét tudja választani az analízisben. Egy történész számára ennél nehezebb feladat nem hiszem hogy van. Gramsci legalábbis kísérletet tesz erre. Hol teszi a legfontosabb kísérletet erre /hangsúlyozom, a sztálini fejlődésről van itt már szó, nem annyira Trockijról./ Hol teszi? Ott, ahol a szerves centralizmus fogalmáról értekeznek. Tehát így jön össze – valahol hangsúlyoztam, hogy eléggé mozaikszerű lesz, amit elmondok, de azért valahol, remélem, összefügg az egész dolog, amely arra a kérdésre fut ki, hogy a szocialista alternatíva hogyan tartható fenn. Mi a szocialista alternatívának a legfontosabb előfeltétele? Ide megy bele! És ez a szerves centralizmus vagy demokratikus centralizmus versus bürokratikus centralizmus probléma, ez annyira ismert, hogy csak röviden fogom idézni. Hogy fölfrissítsem a hallgatókban ezeket a rendkívül aktuális gondolatokat Gramscinál. 324. oldal, és most már tényleg lassan vége a félórának is. "A

bürokráciának és "optimális" megszervezésének kérdésével összefügg az úgynevezett "szerves centralizmus" és "demokratikus centralizmus" körüli vita is... Fel kell majd kutatni és megvizsgálni azokat a valóságos gazdasági és politikai viszonyokat, amelyek szervezeti formájukat, tagozódásukat és sajátképpen funkcionálisukat minden téren a szerves és demokratikus centralizmus különböző megnyilvánulásaiban lelik meg..." Kihagyok itt egy sor dolgot és csak a szervesség problémáját idézem. "A "szervesség" csak a demokratikus centralizmust illelheti meg, amely – mondhatnánk – mozgásban levő "centralizmus", azaz a szervezet szüntelen hozzáigazítása a valóságos mozgalomhoz az alulról jövő nyomás összeegyeztetése a felülről való irányítással..."

Ez az a probléma, amivel a bolsevik fejlődés a húszas évek végétől egyáltalán nem tudott mit kezdeni, az alulról jövő mozgásformák visszafejlődése indul meg, ami a harmincas években oda vezetett, hogy a bürokratikus centralizmus vált a "normális" formává. Gramsci pedig éppen a szocialista alternatívától idegen testként ragadta meg a visszafejlődést. Tehát Gramscinál a szerves centralizmus először is egy élő izgalom, és az alulról jövő nyomás összeegyeztetése a felülről jövő irányítással, "a tömeg mélyéről sarjadó elemek szüntelen beillesztése a folyamatosságot és a tapasztalatok rendszeres felhalmozódását biztosító vezetőapparátus szilárd kereteibe:

"szerves" centralizmus ez, mert számot vet a mozgalommal – amely szerves módja a történeti valóság feltárulásának – és nem merevül meg mechanikusan a bürokráciában..." stb., stb. Másutt úgy fogalmaz, hogy a szerves centralizmus mindig reális tömegszükségleteket elégít ki. Tehát fölmerül a szükségletek fogalma a szerves centralizmussal kapcsolatban. Így fogalmaz: "A demokratikus centralizmus sokféleképpen megtestesíthető, rugalmas formulát kínál: annyiban eleven, amennyiben szakadatlanul a szükségletek szerint értelmezik és hozzájuk igazítják..." /326. oldal/. Na most, kétségtelen, hogy a húszas évek végétől a demokráciának ez a felfogása a perifériára szorul, ilyen gondolatok idézése sem válik lehetővé, a demokratikus és bürokratikus centralizmus szembeállítás, amely a húszas évek elején megvan Leninnél és az egész bolsevik gondolkodásban, ez kihullik, és így, hogy úgy mondjam, az elmélet az emancipatorikus feladatait többé nem tudja ellátni.

Most már nem idézem, csak befejezésképp mondom, hogy az érdeklődők a 323. oldalon találják meg ennek az egész problémának azt a rendkívül sarkalatos pontját, hogy tudniillik a bürokratizmussal szemben egy nem hivatásos funkcionárius fogalmát ill. típusát állítja föl Gramsci, mint célt, mint lehetőséget, amely közvetlenül tömegmozgalomhoz, munkásmozgalomhoz kapcsolódik, valóságos politika, tehát olyan viszonyrendszer, ahol a politika nincs beszorítva egy terembe, hanem maguk az egyének azok, akik a politika közvetlen résztvevői.

Ha csak röviden is talán sikerült valamelyest jelezni, hogy mennyire aktuális a Gramsci elméleti örökség ama mozzanata is, amely Buharinon és Trockijon keresztül bizonyos elméleti eszközt ad a korabeli szovjet valóság megközelítésére, lehetőséget nyújt a szélesebb társadalmi-történelmi viszonyok megragadására is.

Köszönöm a figyelmet!

Tütő László:

Gramsci és a gazdasági demokrácia kérdése

Igen különböző szempontok szerint történt már kísérlet az utolsó két évszázad társadalomelméleti-társadalomfilozófiai rendszereinek osztályozására, tipologizálására. A valószínűleg legáltalánosabb szintű osztályozás aszerint csoportosítja e nézetrendszereket, hogy a társadalom optimális szerveződését egymástól elkülönült szférákra tagoltan vagy osztatlanul, egységes folyamatként képzelik el. Az első típust liberális, a másodikat demokratikus paradigmának szokás nevezni. A liberális paradigma képviselői vagy valamelyik, vagy az összes társadalmi részterület /gazdaság, politika, jog, tudomány, művészet stb./ autonómiája mellett érvelnek. Azt vallják, hogy e terület /területek/ működtetése speciális szakszerűséget követel és szakintézményeket igényel. Az itt tevékenykedők /politikus, kereskedő, jogász, művész stb./ bizonyos szaktudás birtokában hivatásszerűen – Lukács György kifejezésével hivatásspecialitásként – foglalkoznak az adott szféra ügyeinek intézésével.

A múlt század első évtizedeiben fogalmazta meg David Ricardo a legmarkánsabban azt az álláspontot, hogy a nemzet számára legelőnyösebb a társadalom szerveződését a gazdaság működésére, a gazdasági szféra öntörvényűségére bízni. A nemzet célja – úgymond – a felhalmozás, és ezt a célt a piaci

automatizmusok valósítják meg a legeredményesebben. A piacon végbemenő szabad verseny következtében a munkabérek minimalizálódnak, és az improduktív /azaz profitot nem termelő/ foglalkozások a feltétlenül szükséges alacsony szintre redukálódnak. A piacgazdaságra jellemző állandó versengés gondoskodik arról, hogy a munka termelékenysége folyamatosan növekedjen, ezáltal a nyereség és a termelésbe tőkeként visszaáramló /fejlesztésre fordított/ pénzmennyiség maximalizálódjon.

A század közepén John Stuart Mill felfigyel a következő két – Ricardo által nem tapasztalt, illetve elméletileg nem feldolgozott – jelenségre. 1. A fizetőképes kereslet korlátozottságával nem számoló tömegtermelési mechanizmus túltermeléshez és így gazdasági válságokhoz vezet. 2. A nyereségmaximalizálásra való törekvés igen alacsony munkabéreket, ezért magát a tőkés rendszert veszélyeztető társadalmi feszültségeket eredményez. Mill szerint a termelő tőke bőségéből és a fizetőképes kereslet hiányából fakadó túltermelési válságokat csak az improduktív kiadások és a fényűzési fogyasztás növelésével, valamint a dolgozók magasabb bérezésével lehet elkerülni. Ez utóbbi egyúttal a társadalmi feszültségek oldását is elősegíti. Mill a törvényhozás feladatává kívánja tenni a társadalmi egyenlőtlenség jogi politikai eszközökkel történő mérséklését. A magántulajdonon

alapuló gazdasági rendszer és a polgári politikai struktúra védelmében elengedhetetlennek tartja a politikai szféra /az állami-kormányzati tevékenység/ autonómiájának megnövelését és azt, hogy a politikai állam bizonyos kérdésekben beavatkozzon a gazdaság önszervező folyamatába. Vagyis felismeri, hogy a gazdasági szféra liberális működtetése, a piaci mechanizmusok dominanciájának biztosítása – hosszabb távon – rákényszerül az állam és a politikai bürokrácia tevékenységére. Következésképpen: egy elkülönült, öntörvénye gazdasági szféra léte feltételezi egy elkülönült, öntörvényű politikai szféra kialakulását – a két terület egyidejű egymásrautaltságát és küzdelmét, azaz konfliktusos együttélését.

A munkásmozgalom történetében Eduard Bernstein az első jelentős teoretikus, aki a liberális paradigma hívévé szegődik. Szerinte az ipari civilizáció nem képzelhető el áruviszonyok nélkül és a túltermelés is kiküszöbölhetetlen jelenség e gazdálkodásban. Ugyanakkor a piaci viszonyok áttekinthetővé, egyre nagyobb biztonsággal számításba vehetővé válnak – lényegében ez jelenti a gazdaság működésének tervszerűvé tételét. A szocializmusnak – úgymond – nem a termelési, hanem az elosztási viszonyok megváltoztatását kell elérni: a megtermelt javak igazságos elosztását megvalósítani állami-politikai eszközök segítségével. A modern fejlődés – hangsúlyozza Bernstein – sok olyan intézményt hozott létre,

amely nem nélkülözheti a központi ellenőrzést – a szocialista állam az általános társadalmi érdekek érvényesülését hivatott biztosítani. Megítélése szerint a liberális intézmények továbbfejlesztése /köztük a választójog kiterjesztése/ vezet el a szocializmushoz. A gazdasági és a politikai funkciók ellátásának elkülönültsége szükségképpen. Mint fogalmaz: a szocializmus szervezett liberalizmusnak is nevezhető.

Sztálin elmélettörténeti érdekessége, hogy ő a politikai hatalom birtokában válik a vázolt paradigma képviselőjévé. Tevékenységét – lényegében Lenin halálától kezdve – közvetlenül alárendeli a politikai szféra öntörvényű logikájának. Ez az első időszakban a hatalmi monopólium megszerzését /ezért a politikai konkurenciaharc felszámolását/, utóbb a hatalmi monopolhelyzet folyamatos stabilizálását, konzerválását írja elő számára.

Ennek megfelelően Sztálin a gazdálkodásbeli, ideológiai, kulturális stb. kérdéseket a politikum eszközeként kezeli: az ideológiának közvetlen politikai, a kultúrának ideológiai /ennyiben mozgósító, szociálpedagógiai/, a gazdaságnak direkt hatalomlegitimáló szerepet szán. A társadalmi-polititikai helyzet és a mindenkori erőviszonyok függvényében váltogatja a gazdálkodással és az- alkalmazandó konkrét ideológiával kapcsolatos elveket. A hatalom megragadá-

sát követően a hadikommunizmus híve, később a hatalmi struktúra ismétlődő válságaira reagálva az áruterelés kiterjesztésének /NEP/, visszavételének /naturális tervutasításos rendszer/, majd elleti elfogadtatásának kezdeményezőjévé válik. "A szocializmus közgazdaságtani problémái a Szovjetunióban" című művében már arról ír, hogy a gazdaság saját törvényszerűségekkel bír, amelyek nem megváltoztathatók. Míg Bernsteinnél az öntörvényű gazdasági szféra társadalmi anomáliái /igazságtalanság, egyenlőtlenség/ miatt szükséges – a piacgazdaság megőrzésével – az elkülönült politikum /a politikai állam/ fennmaradása, addig Sztálinnál a politikai-hatalmi struktúra konzerválásának célkitűzése lesz megoldhatatlan a gazdasági öntörvényűség bizonyos restaurálása nélkül.

A ricardói, a milli, a bernsteini és a sztálini típusú társadalom-modellnek – minden különbségük ellenére – alapvető azonossága: a társadalom működését szférákra tagoltan /relatíve elkülönült, önlevű szférák formájában/ képzelik el. A demokratikusnak nevezett paradigma képviselői viszont olyan társadalm szerkezetben gondolkodnak, amely nem bontja fel a társadalmi életfolyamat egységét: a társadalom szerveződése az egyes részfunkciókat nem különíti el egymástól, és ellátásukat nem bízza formalizált logikájú – ezért bürokratikus szakapparátust igénylő – társadalmi szférák működésére.

Ellenkezőleg: valamennyi hagyományosan gazdálkodásbeli, politikai, kulturális stb. feladatot közvetlenül az érdekeltek, a dolgozó egyének és közösségek hatáskörébe utalja, ezáltal saját ügyévé teszi. E paradigma szemléleti keretein belül fogalmazódik meg – többek között – a marxi, engelsi, lenini, lukácsi társadalomkoncepció – és egyértelműen ide sorolódik Gramsci társadalomfilozófiája is.

1. Filozófiai alapelvek

Gramsci filozófiájának alapjellemezője; hogy következetesen a totalitás, világ-egész nézőpontját igyekszik érvényesíteni. Ezért egyidejűleg veszi figyelembe a valóság teljességét meghatározó különböző dimenziókat: a tapasztalati tényeket, e tényeknek strukturált totalitások által történő meghatározottságát, illetve történelmi folyamatok által való determináltságát, továbbá az emberi cselekvés valóságátalakító lehetőségeit. A totalitásszemléletből, valamint a gyakorlat /a céltudatos emberi praxis/ középpontba állításából adódik, hogy társadalomfilozófiájában centrális kérdés a jelen és a szándékolt jövő összekapcsolása. Megállapítása szerint lehetőség van a mindenkori jelen és a jövő szerves összekötésére: úgy kell megoldani a felmerülő konkrét problémákat /"kielégíteni a jelen égető szükségleteit"/, hogy e megoldások

egyúttal a célként kitűzött jövőt szolgálják: azt folyamatosan teremtsék és a jelenben előlegezzék. Elsősorban arra kíváncsi, hogy miképpen lehet gyakorlatilag előkészíteni és a fennálló társadalmi viszonyokhoz közvetíteni azt, amit a jövőben megvalósítani szeretnénk: hogyan lehet elérni, hogy tapasztalatilag jelen legyen, mintegy lüktessen a mindennapokban az, ami egy kívánt jövő irányába túlmutat az éppen adott társadalmi állapoton. Következő megfogalmazása némiképp választ ad a feltett kérdésre. "Az elérendő végső cél élő szimbólumának kell lennünk. Meg kell akadályozni, hogy a jelen gondjai teljesen lefoglalják a tudatot, egyetlen gonddá váljanak, amely leküzdhetetlen akadályokat emel a cél elérésének további lehetőségei elé." Vagyis úgy kell tevékenykedni a jelenben, hogy annak transzcendens elemei, a jövő irányába mutató mozzanatai is érzékelhetővé váljanak. Ezek a jövő irányába mutató mozzanatok hordozzák annak lehetőségét, hogy a történelmi folyamat során egy szándékolt jövővé összegeződnek, totalizálódnak. Ezt a logikát követve rajzolódik ki Gramsci érvelésében a tudatosan alakított történelem koncepciója. Marx elméletének lényegét abban látja, hogy az a tudatosság uralmát kívánja megvalósítani az emberiség jövőbeni történelmi folyamatában, és e tudatos történelemalakítás feltételeit – filozófiai szinten – adottnak tekinti. Gramscinál a teleologikus emberi praxis képességének /e képesség tényének/ elismerésével elvileg minősül

lehetségesnek a tudatos jövőformálás, azaz a szándékolt jövő távlati realizálása. Megfogalmazása szerint ehhez csupán a filozófia és a valóság egyesítésére van szükség: a kommunista társadalom – úgymond – nem más, mint a filozófia történelmi valósággá változtatása. Vázolt gondolatmenete megmutatja, hogy milyen elméleti garanciákat lát egy direkt célkitűzés, egy filozófiai előfeltevés gyakorlati megvalósíthatóságára.

A II. Internacionáléban uralkodó állásponttal szemben hangsúlyozza: vissza kell térni Marx felfogásához, amely szerint az embert körülvevő valóság megértésének egyik alapvető feltétele, hogy azt a cselekvő ember termékének tekintsük.

A történelmi materializmus törvényeit – állapítja meg Gramsci – nem spontán módon érvényesülő fátumként kell felfogni: ezek a törvények rá vannak utalva az emberi aktivitásra, a teleologikus emberi tevékenységre. A történelmi materializmusban deklarált összefüggések csak ennek az aktivitásnak az eredményeként mutatkoznak meg. Realizálódásuk tehát megköveteli gondolat és akció egységének létrehozását. Gramsci szerint a forradalmárok saját alkotásuknak tekintik a történelmet, ezért a jelenlegi korszakban arra törekszenek, hogy megteremtsék a proletariátusnak – azaz a politikai forradalomnak – a pillanatát. Vagyis – a II. Internacionálé

hivatalos irányvonalától eltérően – nem kívárlják a döntő cselekvésnek megfelelő politikai pillanatot, hanem szisztematikus munkával megteremtik azt. E céljukhoz igen különböző – mindenkor az adott erőviszonyoknak megfelelő –, éppen adekvát eszközöket keresnek. Az 1918-19-es Olaszországban például ilyen eszköznek tartja Gramsci a politikai kormányzat, a hivatalos polgári hatalom felelősségvállalásra való kényszerítését. A fennálló viszonyokért való polgári felelősségvállalással – úgymond – biztosítható az osztálydualizmus elméleti tudatosítása és nyílt konfliktusokhoz vezető mesterséges kiélezése. Az oroszországi forradalommal kapcsolatban pedig leszögezi: a bolsevikok a marxizmust nem doktrínának tekintik, hanem társadalmi tevékenységük szerves részeként mintegy élük a marxizmust. A cselekvő embert tartják a történelem fő tényezőjének és ennek megfelelően megkísérlik tudatosan teremteni azokat a feltételeket; amelyek egy új típusú társadalom irányába mutatnak.

Gramsci következtetése: a jövő valójában nem más, mint a jelenbeli akarat gyakorlati kivetítése. Ha tehát rendelkezünk egy megalapozható céllal, és gyakorlati feladatként kitűzzük e cél megvalósítását, akkor ez a cél – adekvát eszközök alkalmazása esetén – a tevékenységgé formált akarat közvetítésével mint történelmileg megvalósuló

jövő jelenik meg. Ebben az értelemben a jövő siettethető is – kétféleképpen. A szándékolt jövő siettethető tömegakarattal létrehozásával, illetve – ennek hiányában – kevesek koncentrált, intenzív akaratának a segítségével. Gramsci a következő alternatívát fogalmazza meg: egy társadalmi változtatást általában nagy létszámú tömeg harcol ki, de egy aktív kisebbség is képes lehet arra, hogy akaratát eredményesen keresztülvigye.

A mondottak függvényében különösen szükséges kiemelni, hogy Gramsci a céltudatos akaratot nem totálisan szuverénként, nem voluntarista módon fogja fel. Legalább annyi bírálatban részesíti a voluntarista nézetek, a szubjektív önkény híveit, mint a pozitivista tudomány, tehát a történelmi fatalizmus képviselőit. Számára az akarati aktusok materialista megalapozása három összetevő együttes meglétét feltételezi. 1. Világos célmegfogalmazást. 2. Az adott erőviszonyok, tehát a rendelkezésre álló, felhasználható erők ismeretét. 3. Azoknak az eszközöknek az ismeretét, amelyek közelebb visznek a célhoz. Többször is kiemeli: nem önkény, hanem sokak akarata az, ami a megfelelő feltételeket – a célkitűzés szempontjából kedvező feltételeket – létrehozza. Vagyis nála a cselekvő akarat kérdése szervesen összekapcsolódik a szükséges képességek megteremtésének kérdésével.

2. Kultúra-értelmezés

A tudatos történelmi változtatásokat előkészíteni hivatott egyik legfontosabb területként szerepel Gramscinál a kultúra. Élesen polemizál a hagyományos polgári kultúrafelfogással, valamint a II. Internacionálé – előbbivel rokon – kultúrafelfogásával. E koncepciókban a kultúra enciklopédikus tudást jelent /tények tömegét, empirikus ismeretek halmazát/ és a kulturált ember nem más, mint a "tények" megismerője, a lexikális ismeretek birtokosa. Művelődése során – eszerint – az embert mintegy megtöltik empirikus adatokkal. Ezáltal lesz kulturált. Gramscinál viszont a kultúra olyan további mozzanatot is tartalmaz, aminek következtében az egész fogalom a korábitól alapvetően különbözővé lesz. Valójában – állapítja meg – személyiségünk megszervezése és fegyelme a kultúra: olyan öntudat kialakítása, amely direkt módon átalakul cselekvéssé. Ebben az esetben a tények, az ismeretek, a tudás egy lázadás kiindulópontjaivá válnak. Tehát a kultúra fogalom értelmezésében világosan körvonalazott alternatíva mutatkozik: elkülönül egymástól az a kultúrafelfogás, amely passzív befogadóként kezeli az embert, valamint az, amely aktivitásra kívánja ösztönözni. Gramsci ironikusan jegyzi meg a passzív befogadásra redukált kultúrafelfogással kapcsolatban: benne a kultúrát /ezért a tudományt is/ egyfajta intellektuális kikö-

tőnek tekintik: olyan menedéknek, ahol az intellektusnak módjában áll saját szellemi erőinek örvendezni, azokat élvezni, de – mint nem társadalom-átalakításra orientált kultúra – semmilyen tényleges társadalmi hatékonysággal nem rendelkezik. /Abban az értelemben természetesen van társadalmi hatékonysága, hogy mivel tevőlegesen nem bírálja, ennyibe gyakorlatilag jóváhagyja, igazolja a fennállót./

Gramscinál tehát a pozitivista tudományfelfogással szemben az akaratnak – a tudással és tudománnyal összekapcsolt akaratnak – a lehetősége és szükségessége körvonalazódik. A pozitivista tudománykoncepcióban – hangsúlyozza – egyfajta fatalizmus uralkodik, és a II. Internacionálé gondolkodóinál ez gazdasági fatalizmussá, a proletariátus tétlenségének doktrínájává válik. A parlamentarizmus és a bérharcokra korlátozódó szakszervezeti mozgalom valójában ennek a gyakorlati fatalizmusnak az intézményesülése. Gramsci megfogalmazása szerint a pozitivista marxizmus fűszerként szolgál minden nehezen emészthető ételhez, melyet tömegfogyasztásra szánnak. Ugyanakkor kiemeli, hogy az oroszországi változások ténylegesen megcáfolták a pozitivista tudományt: e változásokban közvetlenül megmutatkozik a pozitivista marxizmus korlátja. /Nyilvánvaló, hogy az 1917-es oroszországi fordulat döntő lökést adott Gramsci érvelése – illetve egész szemléletmódjának kialakulá-

sa – számára./ Egy leendő forradalom előkészítése érdekében szükségesnek tartja a hivatalos kultúra kritikáját és tudatos bomlasztását. E kritika és egy alternatív kultúra fokozatos megteremtése olyan tudati előkészítő elemek, amelyek segítségével a jövőben sikeres társadalom-átalakítás vihető végbe.

3. Az ideológia és a párt szerepe

Az eddig mondottakból is kiderült, hogy Gramsci elméletében a tudatnak és a tudatosságnak fontos valóságteremtő ereje van: a tudás átcsap cselekvésbe, és a cselekvés a valóság megváltoztatását eredményezi. Ezért ebben a logikában az ideológiának – és általában a tudatformálásnak – kitüntetett szerep jut. Gramsci alapvető célként kezeli egy pontosan meghatározott osztálytudat kialakítását. A változásban, a lázadásban érdekelték tényleges érdekeit – úgymond – elméletileg rendezett formában kell tudatosítani, aminek következtében kialakul egyfajta proletár osztálytudat /szocialista osztálytudat/. Gramsci az osztálytudat kategóriát nem közvetlen szociológiai értelemben használja – tehát a proletár tudat semmiképpen nem tekinthető azonosnak a bérmunkások tudatával. Nála ez a kifejezés konkrét elméleti és politikai értelmet kap. Szerinte az összes szocialista egyetlen

politikai osztályt alkot. Azok számítanak elméleti osztálytudat hordozóinak, képviselőinek, akik azonos szocialista elméletet vallanak a magukénak, és ennek jegyében cselekszenek. Az ilyen értelemben vett osztálytudat – mint helyzettudatosítás, érdektudatosítás – megteremtésének alapvető eszköze a nevelés és a propaganda. A propaganda segítségével – mondja – "gyökeresen meg lehet változtatni a dolgozók érzés- és gondolatvilágát". Ezáltal a dolgozó körében szocialista életelv és gyakorlat alakítható ki. Ezek pedig a hatalomátvételre, illetve a hatalomgyakorlásra való előkészítés, felkészítés nélkülözhetetlen mozzanatai. Úgy véli, hogy egy felismert összefüggésnek, egy elméleti igazságnak a pusztá ismételtetése is óriási jelentőséggel bír, mert ez a fajta ismételtetés – mint az adott összefüggés tudatosítása, belsővé szuggerálása – létrehozhat egy robbanásra kész lelkiállapotot azokban, akik érdekeltek a változtatásban. A felismerés, a tudatosított érdekelttség tehát cselekvéssé válik az embereken.

Gramsci szóhasználatában ismételten visszatérő kategória az akarat, a tudat, és ezek cselekvésbe, aktivitásba történő átcsapása, átfordítása. Az ideológia történelemformáló funkciójával kapcsolatos szemléletmódját jól példázza, hogy szerinte a bolsevik forradalom sokkal inkább ideológiáknak az eredménye, mintsem ténylegesen meglévő objektív feltételeknek

– tehát gazdasági feltételeknek – a következménye. A bolsevikok – hangsúlyozza – a cselekvés nevében túllépnek a feltételeken. Gramsci – végső fokon Marxtól átvett – elméletileg-filozófiaiilag alapvetően fontos megállapítása: a tudat és az akarat anyagi erővé változik. Ez azt is jelenti, hogy materiális folyamatok átugorhatók, illetve megtakaríthatók a cselekvés szempontjából adekvát gondolatok létrehozásával, és e gondolatoknak a valóságot megváltoztató aktivitásba való átcsapásával.

Mindezt illusztrálja a következő idézet. A forradalmárok "meg vannak győződve arról, hogy a szocializmust minden pillanatban meg lehet valósítani. A forradalmi gondolat ... tagadja, hogy szükség van a szocializmus koncepciója és megvalósítása közötti összes közbülső fázis... teljes megtapasztalására. Elegendő, ha ezek a közbülső tapasztalatok a tudatban alakulnak ki – úgyis meghaladják őket, és tovább lépnek rajtuk. De ehhez fel kell ébreszteni az emberek tudatát, meg kell nyerni őket". Konkrétan arról beszél, hogy az oroszországi forradalom esélye éppen abban áll: a tömegek érdekeltek bizonyos történelmi folyamatok lerövidítésében. Vagyis – hála a gondolatnak, az ideológiának és a tudatnak – Oroszországban nem kell ugyanazokat az etapokat bejárni, amelyek például Angliában egymásra következtek.

A társadalmi folyamatok befolyásolásában Gramsci döntő szerepet szán a proletárpártnak. Szerinte a párt alapvető funkciója az egyébként spontán mozgalom szervezése, irányítása, egységesítése, a tömegek érékképzeteinek elméleti rangra emelése, osztálytudat kialakítása – egyáltalában a spontán ösztönöknek és érdekeltségeknek ütőképes társadalmi és politikai erővé formálása.

Ugyanakkor Gramsci egyértelműen a tömegmozgás, a mozgalmoszerűség álláspontjára helyezkedik. Lényegében egy alulról szerveződő társadalmasodás, egy civil társadalmi szerveződés lehetőségeit kísérli meg körvonalazni és előnyben részesíteni. Megállapítása szerint a párt konzervatívvá válik, mihelyt a maga szervezeti formáiba próbálja belekényszeríteni a forradalmat. A tömegek mozgása, spontán megmozdulása – a közvetlen érdekeltség folytán – sokkal nagyobb lehetőségeket nyit, mint amelyek egy megfegyelmezett, pártszervezetbe szorított mozgásban realizálódhatnak. Mindamellettt ezzel kapcsolatban szükségesnek tartja hangsúlyozni: a párt az osztálytudat megtestesítője kell legyen, mert ellenkező esetben csak a tömegek után kullog: nem vezeti őket, hanem azok vonszolják maguk után.

Tehát egy jól kitapintható, kétirányú érvelést lehet tapasztalni a Gramsci-féle pártfelfogásban. Egyrészt fontosnak

ítéli a központi szervezést, valamint a lehetőségek, célok, eszközök elméleti tudatosítását, másrészt viszont semmiképpen sem akarja elnyomni, lemetszeni az alulról jövő kezdeményezéseket – éppen ezek irányítása, koncentrációja a párt döntő feladata.

Gramsci demokratikus centralizmus koncepciója egyértelműen Leninhez kapcsolódik. E koncepció abban az értelemben demokratikus, hogy a spontán, az önszervező mozgalmakon nyugszik, az alulról jövő kezdeményezésekre épül. Centralizmusa pedig abban áll, hogy híve a mozgalom nemzeti méreteken, illetve nemzetközi méreteken való összefogásának – de szigorúan önszervező; azaz nem bürokratikus módon való összefogásának. Így érthető, hogy Gramsci többször bírálja a centralizálás mechanikus felfogását. Erre a felfogásra – mutat rá – az jellemző, hogy a központi bizottság, illetve a végrehajtó bizottság cselekszik az egész párt helyett.

4. A szocializmushoz való politikai átmenet

Gramsci megfogalmazása szerint a politikai állam végső fokon nem más, mint a gazdasági szervezet "cicomája" – létezése azt mutatja, hogy nem a dolgozók uralják és birtokolják a termelés nemzeti eszközeit. Fennállásának is ez

a feltétele és határa. A politikai állam – írja – "annál hamarabb fog felbomlani, minél gyorsabban szerveződnek a dolgozók társadalmilag fegyelmezetten és összetartóan" a munka által egyesített csoportokba, melyek "egymás közt koordináltak és rendszerezettek a termelés követelményei szerint: a részlegektől a gyárig, a városig, a tartományig, egyre szélesedő egységben".

Úgy ítéli meg, hogy a korai gyáripari időszakban a politikai hatalom és a közvetlen termelés szerves kapcsolatban volt egymással: a tőke a termelésbe beágyazottan működött. A monopolkapitalizmus időszakára viszont a tőke gazdasági tevékenysége és politikai képvisellete /a termelés és a közvetlen hatalomgyakorlás/ elkülönült egymástól: a politikai államot egy – eredetét tekintve – kispolgári bürokrácia igazgatja, amely politikai osztállyá válva a nemzetgazdaságot "megcsapoló", parazita tényezőként jelentkezik.

Gramsci a termelés és a hatalom újraegyesítési lehetőségét a termelők által irányított társadalomszervezés létrehozásában látja. Véleménye szerint ez lehetővé teszi, hogy "a rend, pontosság, rendszeresség – amelyek éltetik a gyárat – átszójék a gyárak, a városok, a nemzetek közötti kapcsolatokat is".

Azt a társadalomszerveződést, amelyben a hagyományos gazdasági és politikai terület egyesítése bekövetkezik, a Párizsi Kommün mintájára képzelem el. A szocialista társadalomban és a szocializmusba való politikai átmeneti időszakban /a hatalom megragadását követő proletárdiktatúra időszakában/ mind a politikum területén, mind a gazdálkodás területén egyfajta kommüntípusú tanácsrendszer lehetőségével számol. Megállapítása szerint ez a tanácsrendszer módot nyújt arra, hogy a tömegek kezdeményezései érvényesüljenek, valamint hogy ezeknek a kezdeményezéseknek a felelőssége magukra a kezdeményezőkre háruljon. Ily módon a tömegek közvetlenül érdekeltté válnak a társadalmi öntevékenységben.

Gramsci lényegében a tanácsszervezet segítségével próbálja megragadni az átmeneti korszak társadalmának működését: a proletárállam szerveződését alapvetően ilyen tanácsok rendszereként fogja fel. A hatalom megragadását követő proletárdiktatúra politikai államát elhaló államnak tekinti – elmélete szerint a szocializmus már állam nélküli társadalomnak tekintendő. Ugyanakkor az állam megmarad Gramscinál abban az értelemben, ahogy az Leninnél az "Állam és forradalom"-ban szerepel. Vagyis mint a gazdálkodás speciális intézménye, egyfajta nemzeti kereteket összefogó szervezete. A politikai állam felszámolódik, de mivel a termelő egységek összefogása, öncentralizálása makroméreteket kell, hogy öltson

/tehát nemzeti méretekben kell, hogy egységesüljön a termelői és gazdálkodói tevékenység/, egy bizonyos értelemben a gazdasági állam tovább él.

Gramsci következetesen arra törekszik, hogy az átmeneti korszakban mozgalom-jellegű maradjon a társadalom szerveződése. Abban az esetben, ha a társadalom tanácsrendszer formájában szerveződik, akkor "a hatalom gyakorlása nem a hivatalnokok elkülönült rétegével" történik, hanem a tömeg közvetlenül maga gyakorolja a hatalmat. Elképzelése szerint ennek már a politikai átmenet időszakában be kell következnie. Ebben a logikában tehát a hivatásos politikusok apparátusa felszámolódik.

A politikai állam ilyenfajta szerveződése azért is fontos Gramsci elméletében, mert az önkormányzat, az öngazgatás elsődleges tanulási lehetőség a tömegek számára, és így a proletárállamon belül is megőrződik a mozgalomjelleg. Ezzel kapcsolatban emeli ki, hogy az oroszországi szovjetek eredeti formájukban nem zárt intézményt képeztek, hanem nyitott struktúrájú társadalomszerveződésként, önszervező intézményként működtek. A későbbiekben viszont a szovjetek rendszerében egyfajta bürokratizálódás és kasztosodás jelei kezdtek mutatkozni: a kora-sztálini korszak e jellegével Gramsci kritikusan szembe fordul. Hangsúlyozza,

hogy nem a tömegek spontaneitása, tehát nem a tömegek öntevékenysége, hanem a felettük való parancsolás az utópia egy olyan társadalomban, amely önkormányzati autonómiát kíván megvalósítani. Szavai szerint mihelyst nem különül el a dolgozók érdekeitől a politikai tevékenység, a hatalomgyakorlás és a politikailag tevékenykedő érdekeltek maguk is részt vesznek a hatalomgyakorlás műveletében, akkor mindannyian egyazon kormányapparátus, egyazon politikusi gárda tagjai, és képesek ellátni azokat a feladatokat, amelyek hagyományosan elkülönült politikai funkcióként szerepelnek. Gramsci kiemeli, hogy ebben a folyamatban a párt nem gyám, hanem eszköz: végső fokon az önkormányzati társadalom megteremtésének céljára való orientálás eszköze.

Gramsci úgy ítéli meg, hogy már a tőkés korszakban olyan alternatív, a dolgozók távlati értekeit képviselő és érvényesítő szervezeteket kell létrehozni, amelyek nem beilleszkedni próbálnak a fennálló rendszerbe, hanem radikálisan túllépni rajta. Ezért kap nála hangsúlyt az alternatív kultúra és a radikális forradalmi párt kérdése, és – mind elméleti, mind gyakorlati programjában – ezért tesz szert kiemelt jelentőségre a termelésben a munkástanácsok, illetve a munkásönigazgatás intézményeinek rendszere. A korabeli üzemi tanácsokat, munkástanácsokat úgy fogja fel, mint forradalmi akcióra való társulásokat, melyek lényegesen

különböznek a hagyományos szervezetektől: a pártoktól és a szakszervezetektől. A pártba és a szakszervezetbe az ember belép és amikor úgy gondolja, kilép belőlük – a kapcsolat felbontható. A munkástanácsok viszont, amelyek a termelési feladatokra szerveződnek és a termelési feladatok ellátásába közvetlenül beágyazódnak, nem felbontható; nem felmondható kapcsolatokat jelentenek.

Gramsci egész társadalomfelfogását egy tágon értelmezett gazdálkodásbeli logika határozza meg: az egyének a termelési feladatok ellátására társulnak, és ezáltal olyan materiális érdekeltségek és kapcsolatok alakulnak ki közöttük, amelyek nem pusztán ízlés dolgává teszik az összetartozást. Ezek a szükségképpeni kapcsolatok – Gramsci szerint – kialakítanak egy sajátos új tudatot /a kollektív egymásrautaltság tudatát/ és ennek megfelelő gyakorlatot. Elképzelése szerint a tényleges hatalomhoz vezető út a munkás és paraszt tanácsok rendszerén alapul, amelyek egyfajta szocialista kormányapparátusként is működnek: "mind az ipari hatalom, mind a politikai hatalom kormányát képezik". Termelési demokráciájuk – történelmileg – lehetővé teszi a politikai állam és az elkülönült gazdasági szféra felszámolását. Mindezzel összefüggésben érdemes idézni Gramsci következő mondatait: "A szocialista állam potenciálisan már megvan azokban az intézményekben, amelyekben az elnyomott dol-

gozó osztály társadalmi életet él. Összekapcsolni, összehangolni és egy egységes hierarchikus rendszerbe elrendezni ezeket az intézményeket, erősen centralizálni őket, a kellő mértékig tekintetbe venni autonómiájuk és sajátosságuk megőrzését – már most azt jelenti, hogy meg kell teremteni az igazi munkásdemokráciát, amely határozottan és hatékonyan szembeszáll a burzsoá állammal, már most kész a burzsoá állam felváltására... A munkásdemokrácia rendszere /az ezzel egyenértékű paraszti szervezetekkel kiegészítve/ a tömegek megszervezésének állandó formája, fegyelmezi őket, a politikai és közigazgatási tapasztalatok nagyszerű iskolája, kivétel nélkül minden dolgozót bevon a társadalmi tevékenységbe".

Gramsci egyrészt különbséget tesz a hatalomátvételt követő forrongás, politikai harc, politikai átmenet időszaka és a szocializmus mint új gazdasági társadalomalakulat között. Másrészt – elméletileg példamutató módon – szervesen össze is kapcsolja őket: az átmenet során kell kikísérletezni és engedni letisztulni a gazdálkodás és a társadalomszerveződés életképesnek bizonyuló, magukat szocialistaként igazoló változatait, vagyis mindazokat a formákat és megoldásokat, amelyek kiteljesedése és társadalmi méretekben uralkodóvá válása jelenti a szocialista társadalomalakulat kezdetét. Koncepciójában a proletárdiktatúra egyik alapvető feladata, hogy kidolgozza "azokat a szocialista formákat, amelyekben végül is a forradalomnak le kell higgadnia, hogy harmonikusan tudjon továbbfejlődni".

5. Gazdasági kérdések

Gramsci megállapítása szerint a verseny, a versengés kollektív keretek között is fenntartható és fenntartandó; sőt azt kifejezetten elő kell segíteni. Az egyéni kezdeményezést az új körülmények között fel lehet váltani a kezdeményezések szervezésével, azaz szervezett kezdeményezéssel /pontosabban a kezdeményezések szervezetté tételével/. Ez a szisztéma az egyének között, a dolgozók között folyamatosan kialakít egyfajta közös munkát, amelyben mindenkinek világos feladata van, és így a mindennapi tevékenység során létrejön a termelésbeli, gazdálkodásbeli felelősség gyakorlata. A munkáskollektíva érdekelt abban, hogy élénkítse a versenynek ezt a formáját. Tehát Gramsci koncepciójának fő pillérei: verseny, kezdeményezés és az ezekből fakadó felelősség. A "gyári tanács a munkásokra hárítja a közvetlen felelősséget a termelésért". Ennek következtében nem válik el az irányítás és a végrehajtás funkciója: a munkástanácsok és a közvetlen termelők mind a hagyományos gazdálkodásbeli, mind a hagyományos irányítási /vagyis a tágran értelmezett politikai/ funkciókat átveszik, és egyesítik azokat. Ettől várható – Gramsci megítélése szerint – a munka, a termelési tevékenység javulása, illetve egy bizonyos fajta érdekeltség az önkéntes fegyelemben. A tanácsok, a termelőegységek centralizálása önszervező formában képzelendő el, tehát egy eredeti értelemben

vett demokratikus centralizmus formájában. Az így felfogott centralizálás ökonómiai előnye, hogy a gyártási titkok megszűnnek, a különböző munkamódszerek közkinccsé válnak és az új felismerések általánosan elterjednek. /További előny, hogy abban az esetben, ha a termelők maguk határozzák meg tevékenységüket, ezt saját anyagi felelősségükre teszik, és így abban is érdekelték, hogy az adminisztráció csökkenjen: kihasználják az önadminisztrálás lehetőségét, és tényleges igényeik szerint szabják meg az alkalmazott hivatalnokok számát./ A termelés területén egyfajta kiegyenlítődség lehetőségével számol Gramsci, amennyiben a helyi tapasztalatoknak országos méretekben való elterjesztését teszi lehetővé az üzemi tanácsok rendszere. A gazdaságosságnak, tehát a gazdálkodásbeli előnyöknek egy további lehetősége az, hogy a henyéltől megszabadulnak, mivel csak olyanokat alkalmaznak, akikre ténylegesen szükségük van a termelési folyamat során. Gramsci szerint végső soron olyan helyzet alakul ki, amelyben mindenki kénytelen az általa végzett társadalmilag hasznos munkából megélni, mindenki munkára kényszerül.

Említettem, hogy Gramsci koncepciójában a gazdasági államot fenn kell tartani – "mint egy ország gazdasági szervezetének ipari elemét". Gramsci számára a jövő állama elsősorban mint gazdasági egység jelenik meg. Elképzelése sze-

rint a politikai átmeneti időszakban és a szocializmusban a hatalom magában a gazdasági intézmények rendszerében ölt testet, és nem különül el önálló politikai intézményrendszer formájában. Gazdasági /termelési/ demokrácia esetén tehát a hatalom kérdése közvetlenül a termeléshez kapcsolódik, abból ered.

Ebből is látható, hogy Gramsci a pusztán politikai demokráciával szemben egy olyan demokrácia lehetőségét és fölényét próbálja kiemelni, amely – mint rámutat – a polgári demokráciában nem demokratikusan működő területet, a gyárat /és egyáltalában a gazdálkodást/ is demokratikusnak nevezhető módon a közvetlenül ott tevékenykedők ellenőrzése és irányítása alá helyezi. Ez lehetővé teszi, hogy a nemzetgazdaság működtetése azoknak a fennhatósága alá kerüljön, akik annak terhét és előnyeit viselik. Maguk a dolgozók, a közvetlen termelők élvezzék a jobb gazdálkodás előnyeit, és szenvedjék meg tévedéseik következményeit. Ebben az értelemben az szerveződés a gazdálkodásban fontosabb, mint bármilyen direkt gazdaságossági mozzanat. Az önszerveződéshez kapcsolódhat áruközvetítés és kapcsolódhat más típusú közvetítés. Az elképzelés lényege: maguk a közvetlenül érdekelték döntsenek arról, hogy számukra melyik a legelőnyösebb termelési eljárás, pontosabban módjukban álljon a saját rovásukra kikísérletezni azt, hogy melyik a számukra

optimális megoldás. Ez a helyzet akkor jön létre, ha nem egy elkülönült politikai szféra és nem egy öntörvényű gazdaság logikája érvényesül külsődleges hatalomként a termelők felett. Ennyiben a Gramsci-féle elképzelés a modern nagyipar bázisán és a modern társadalomszerveződés ismeretében direkt módon kapcsolódik egy jóval korábbi időszakban Marx és Engels által megfogalmazott társadalomfilozófiához. A Gramsci-féle elméleti nyitás másik jelentősége, hogy nemcsak az elmaradott Oroszország keretei között, hanem egy fejlett ipari technológiával rendelkező, nyugat-európai típusú társadalom keretei között is hasonló metodológiával próbálja meghaladni a fennállót. Tehát elvileg lehetségesnek tartja azt, amit például Bernstein nem tart lehetségesnek: hogy ne specialisták, hanem maguk a dolgozók, maguk a közvetlenül érdekeltek intézzék a politika és a gazdaság ügyeit. A következőképpen fogalmaz: elvbarátaim tudatában már ott lüktet "az eljövendő társadalomnak az élete... És ebben a társadalomban a felelősség nem a kevesek osztályrésze, ebben minden ami bekövetkezik nem a véletlen akaratóból, a fatalitás erejéből következik be, hanem az állampolgárok értelmes tevékenységének eredményeként".

Márkus Péter:

Antonio Gramsci politikai elmélete^x

A mondandómat három részre szeretném tagolni. Először vázoló az a történelmi szituációt, amelyben megítélésem szerint Gramscinak különleges lehetősége adódott arra, hogy a marxista politikaelméletet továbbfejlessze. Mondandóm másik része egy politikaelméleti, szervezetszociológiai fogalomrendszernek a bemutatására tesz kísérletet, különös tekintettel a politikai párt szerkezetére és funkciójára. Ennek a résznek a végén kitérnék arra, hogy az egyenlőtlen fejlődés problémája Gramsci elemzésével hogyan hozható összefüggésbe. Végül néhány aktuális észrevételt tennék Gramsci politikaelméletének jelenlegi alkalmazhatóságát illetően.

Nagyon röviden a következőkben látom azt a kedvező történelmi szituációt, ami lehetővé teszi Gramsci számára, hogy a marxizmuson belül, az addigi gazdaságorientált, gazda-

^x Az itt következő tanulmány az 1987 áprilisában a TEK szervezésében tartott Gramsci-konferencián elhangzott előadás szerkesztett szövege. Meghagytam az előbeszédre jellemző lazább szerkezetet, csak a szükséges javításokat eszközöltem. A műfaj jellegéből adódóan mellőzöm a szakirodalmi hivatkozásokat is. Ezúton mondok köszönetet akkori hallgatóimnak az inspiráló kérdésekért és vitáért, mely a téma továbbgondolására ösztönöz. – M. P.

ságcentrikus elemzések felől elmozduljon egy politikai felépítmény-elemzés irányába. Az egyik ilyen tényező az, hogy a századforduló táján felgyorsul az európai régiók különböző államainak a belső mozgásdinamikája. Megfigyelhető, hogy ahol egy gyorsabb ütemű társadalmi átrendeződés és mozgásdinamika kezdődött, ott felértékelődtek a politikai elemek, a felépítmény mozzanatai, szemben az addig domináló, vagy addig a társadalmat egyértelműbben meghatározó gazdasági összefüggésekkel.

Ezzel kapcsolatos a második nóvum, ami a századforduló táját jellemzi: felbukkannak olyan szerveződési formák, olyan struktúrák, amelyeket az addigi történelem – mindenekelőtt az addigi európai történelem – nem ismert. Szükségessé vált ezeknek az új szerveződési formáknak, illetve struktúráknak a beillesztése az addigi marxi tradícióba.

A harmadik nóvum az, hogy elkövetkezik a kapitalizmus történetében először olyan időszak, amikor világméretben relatíve telítetté válnak a piacok, és a relatív piactelítettség állapota miatt a piacmegszerzés eszközei közé egyre inkább benyomulnak nem piackonform, azzal hagyományos értelemben nem összeegyeztethető eljárások, kifejezetten hatalmi, politikai típusú eszközök. Érdemet meggondolni, hogy ez a nemzeti ideológiák megerősödésének, az agresszívabb, militánsabb államhatalmi fellépéseknek az időszaka is egyben.

A negyedik mozzanat, hogy megkezdődik a gazdasági szférában egy szerkezeti átrendeződés, és ez azzal jár, hogy egyrészt új munkaerőtípus jelenik meg: a korábbi, elsősorban szakmunkára épülő gazdasági szerkezet egyre jobban átadja helyét egy tömegtermelésre orientált és inkább a betanított munkát alkalmazni képes gazdasági szerkezetnek. Ezzel párhuzamosan új munkaszervezési formák jelennek meg. Ezek az összefüggések bukkannak elő Gramscinál a taylorizmus elemzése kapcsán.

A következő nívum a századfordulótját, hogy az agresszív és markáns nemzeti ideológiák terjedésével párhuzamosan megjelennek azok a karizmatikus vezetők és azok az új típusú szociális problémák, amelyeket a hagyományos elemzés kevésbé vett figyelembe és amelyek a hagyományos felfogásmódot emiatt nem is nagyon befolyásolhatták. A szociális problémák kiéleződésére a karizmatikus vezető személyiségek fölértékelődésére, illetve a nemzeti ideológiák ütőképesebbé szerveződésére is választ kellett adni a korabeli marxistáknak.

Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan megkezdődött Európa számos térségében egy második, illetve harmadik ütemben zajló iparosítási hullám, és hogy bizonyos társadalmak végletesen leszakadhatnak, míg más társadalmak felzárkózhatnak egy gazdasági mozgásdinamikához. Ez a mozgás és átrendeződés Európa

térképén, illetve tágabb értelemben a világ térképén egyértelműen ráirányítja a figyelmet az elmaradottság és az egyenlőtlen fejlődés kérdéseire.

Ezek a nóvumok, ezek az új jelenségek Olaszországban speciális módon ötvöződtek. Teljes joggal mondja azt az egyik történész /Hobsbawm/, hogy egyfajta mikrokozmosz keletkezik, amelyben az akkori világkapitalizmusnak majdnem minden lényeges mozzanata megragadható, sűrítve és koncentrálnva jelen van. Ez a mikrokozmosz egyfajta politikai vegykonyhájává válik a politikai tapasztalatoknak és ilyen értelemben Gramsci elemzéseinek is.

Nos ilyen háttér figyelembevételével vizsgálánk, hogyan épül fel a politikai elmélet Gramscinál, melyek legfontosabb politikai fogalmai és ezek közt milyen szerkezeti összefüggések állapíthatók meg.

Először is indokolnom kell, miért a politikum válik Gramsci elemzésének centrumává. Megítélésem szerint arról van szó, hogy Gramsci a társadalmi létet mindig úgy fogja fal, mint bizonyos értelemben tudatilag közvetített létet. Hogyha a társadalmi lét tudatilag közvetített – bár nem feltétlenül tudatos a szónak teljes értelmében –, akkor ez azt jelenti, hogy a társadalmi mozgások értelmezésében felértékelődik a ko-

rábbi felfogáshoz képest az aktívabb, dinamikusabb szellemi, politikai faktoroknak a jelentősége. Ez a felértékelődés azzal jár, hogy Gramsci észreveszi: a társadalom tulajdonképpen nem úgy tagolódik, hogy a gazdasági szférához hozzá rendelődik a felépítmény – annak a különböző mozzanatait és elemeit –, hanem ontológiailag előbb adott egy történelmi tömb, vagy történelmi blokk és ez a történelmi blokk tartalmazza mind a régi értelemben felépítménynek, mind a régi értelemben alapnak nevezett elemeket is.

Ez a történelmi blokk, vagy történelmi tömb tehát szinkron módon és ontológiailag előbb adott, mint annak később az elemzés során megkülönböztetett alapja és felépítménye. Hogyha ez a történelmi blokk ontológiailag előbb adott, akkor ebből az következik, hogy a társadalmi átalakulások megértéséhez meg kell találni azt a mozzanatot a blokkon belül, amelyik a legmozgékonyabb és a legütőképesebb, és egy adott korszakban a társadalmi változásoknak a hordozója. Ennek megtalálásához segíti hozzá Gramscit az, hogy ellentétben a korábbi és a marxizmus elméletéhez kötődő elképzelésekkel, a társadalomnak nem kettős szerkezetét írja le, tehát nem két szférára bontja a társadalmat, hanem háromra.

Ez a három szférára bontás lényegében megfelel a korporatív gazdasági szférának, többé-kevésbé ezt szokták korábban azono-

sítani az alappal, megfelel a polgári társadalomnak vagy polgári államnak, és megfelel harmadik mozzanatként a politikai társadalomnak vagy politikai államnak. Gramsci a társadalom és az állam kifejezések közül inkább az állam fogalmát használta, hol tágabb, hol szűkebb értelemben. Nem tartom célszerűnek, hogy itt terminológiai vitákba menjünk bele. A továbbiakban szóhasználatomban a tágabb értelemben vett állam, az előbb jelzett három szférának második és harmadik elemét, tehát a polgári társadalmat és a politikai államot fogja jelölni, tehát a politikai társadalmat vagy politikai államot.

Ha ez a három szféra az, amire a társadalom tagolható, akkor feltűnik, hogy ezek közül az az elem, amely végül is a kohéziót lehetővé teszi – tehát, hogy egy társadalom hosszú időn keresztül funkcionáljon, ne hulljon darabjaira és a különböző társadalmi csoportok az egymással szemben folytatott küzdelmükben ne öröljék fel egy mást –, tulajdonképpen a középső elem, tehát a polgári társadalomnak, a polgári államnak a szférája.

Gramsci rájön arra, hogy a politikumban – a politikum alatt érti mind a második, mind a harmadik szférát – képződnek le mindazon társadalmi konfliktusok, amelyek megoldása valamilyen módon egy új elrendeződést, új társadalmi harmóniát eredményezhet. Ebből a politika-fogalomból fogja kibontani mind a

konszenzusnak, mind a hegemóniának a politikaelméleti jelentőségét. Ezzel kapcsolatban egy olyan explicite nem megjelenő, de a szövegekből kiolvasható újítást is bevezet, amit nagyjából a következőkkel lehet visszaadni. Míg a politikai társadalom – tehát a szűkebb értelemben vett állam – általában homogén képződmény, egységes akaratot fejez ki és testesít meg, addig a polgári szféra megszüntethetetlen módon heterogén, vagyis plurális szerkezetű. Ez az alapja annak, hogy a társadalmi változások és mozgások tulajdonképpen előbb jelennek meg ebben a heterogén szerkezetű polgári szférában. Amennyiben a polgári társadalomban kellő ütőképességre és erőre tettek szert, akkor tudnak átlépni a politikai szféra magasabbrendű vagy felsőbb szakaszába, tehát magába a politikai államba.

Ezért – vagyis hogy a politikai állam homogén, a polgári állam viszont heterogén szerkezetű – Gramsci úgy ítéli meg, hogy a századfordulót követő politikai küzdelmekben felértékelődnek azok a mozzanatok és azok az elemek, amelyek a polgári társadalomban hoznak létre új erőcsoportosulást. A korábbi régi konszenzuson vagy régi kényszeren és elnyomáson alapuló társadalmi összefüggések helyébe, egy új konszenzust teremtve, egy új erőrendezést eredményezve az így elmozdult szerkezetből – amit heterogenitás tesz lehetővé – lehet átlépni egy újonnan feltörekvő osztálynak vagy politikai csoportnak az államhatalom irányába és tudja meghódítani magának azt.

Gramsci megközelítésmódja azért nívum, mert az egész addigi – marxi fogalomkörben mozgó – baloldali társadalomelmélet lényegében két átmenetét tudta elképzelni a szocializmusra való áttérésnek. Ez a két átmenet vagy egy ökonomista kiindulópontú átmenet volt, vagy pedig az a forma, amelyet a bolsevik elmélet reprezentált. Ez utóbbi politikai típusú átmenetet jelentett, ahol nem a gazdaságban kell az új társadalmi erőknek túlsúlyra szert tenni, hanem a politikai szférában.

A Gramsci által kínált alternatíva az, hogy se nem a direkt politikai szénában – tehát a politikai államban –, se nem a gazdasági szférában, hanem a kettő közt közvetítő és a kettőt összekapcsoló polgári szférában kell az új társadalom értékeinek és az új társadalmat képviselő csoportoknak domináns tényezővé válnia. Ezzel Gramsci egész fogalomrendszerében felértékelődik a kultúrának, a tudatosan létrehozott pártszerveződési formáknak és általában a civil társadalmat valahogy organizáló, befolyásoló szervezetekeiek a szerepe.

A századforduló tapasztalatai alapján Gramsci tehát kimondta, hogy lehetséges egy harmadik megoldás, lehetséges *tertium datur*, és ez a harmadik megoldás nem más, mint a kulturális szférában a hegemoniára való szert tevés, majd ennek következtében és ennek nyomán a politikai hatalomba való átlé-

pés. Ez a hangsúlyeltolódás eltér attól a tradíciótól, amit az addigi marxi elmélet képviselt, de szeretném felhívni a figyelmet egy történelmi összefüggésre, ami valamelyest kibékítheti ezt a két megközelítési módot – tehát a XIX. század közepi, végi marxi-engelsi felfogást, illetve a Gramscinál felbukkanó felfogást. Ez a kibékítő mozzanat a társadalom szerkezetében közben végbement változás.

Érdeemes meggondolni, hogy a múlt század közepén, végén az akkori társadalmakat teljes joggal képezték le lényegében két szféra alapján, tehát a politikai és a gazdasági szféra alapján, és teljes joggal lehetett modellezni ezeket a XIX. század végi társadalmakat úgy, mint ahol ez a két döntő tényező van jelen, és ehhez képest mintegy kiegészítő elemek, vagy mozzanatok mindazok, melyeket mai fogalmaink szerint kultúránk vagy pedig civil társadalomnak tekintünk.

Ez a szerkezeti átrendeződés a századfordulóra bekövetkezik. Ha és amennyiben ez a szerkezeti változás bekövetkezik, akkor ehhez új fogalmi leképezés szükséges és Gramsci ezzel próbálkozott. Látszólag eltér tőle és a régebbi megoldáshoz kötődik a lenini elmélet. Itt valószínűleg az az áthidaló megoldás kínálkozik, hogy ha a lenini elméletet első megközelítéstrén egy regionális elméletnek tekintjük – tehát ami alapjaiban egy európai periféria felhalmozódó problémáira

keres választ és csak áttételeken keresztül az egész munkásmozgalomra –, és akkor azt lehet mondani, hogy a korabeli orosz társadalom jobban megőrzi ezt a kettős szerkezetű vonást, amelyik a XIX. századi Európát is jellemzi. Tehát a lenini elméletben joggal maradhat meg a politikumnak, a tiszta, nyers politikumnak egy olyan primátusa és fölénye, mint amelyet Gramsci már nyilván nem folytathatott és nem vehetett át a század 20-as 30-as éveiben, nyugat-európai léptékben gondolkodva. Ahhoz, hogy egy olyan hatalomváltás végbemehessen, mint amiben Gramsci gondolkodik, le kell tudni írni az államszerkezetet és az államnak a társadalommal való kapcsolatát. Az többé-kevésbé ismert, hogy Gramsci fogalomrendszerében az alapfogalmak, amelyekkel ezt leírja a kényszer és a hegemonia, valamint a hegemoniához hozzárendelt és általában az alávetett csoportoknak a beleegyezését jelző konszenzus fogalma. Ez a három fogalom – tehát a kényszer vagy erő, a hegemonia és a konszenzus – utal arra a megfontolásra, hogy a társadalmi csoport, amely az államhatalmat birtokolja, akkor képes csak huzamosabb ideig hatalmon maradni, hogy ha akcióiban és lépéseiben valamilyen kompromisszumos módon figyelembe veszi és beszámítja az alávetett rétegek törekvéseit és igényeit is.

Az is világos azonban, hogy ez a kompromisszumhajlam és kompromisszumkészség a vezető csoportok részéről egy bizonyos határon belül értelmezhető csak, és gyakorlatilag a

válságok akkor és ott jelennek meg – és Gramsci ezt az értelmezést alkalmazza –, amikor ez a kompromisszum lehetetlenné válik, mert a rendszer alapjait érintő dolgok forognak kockán. Ha a kompromisszum határához értünk és a rendszer alapjait érintő dolgokról van szó, akkor – mondja Gramsci – megbomlik az a történelmi alap, amelyen az adott hegemonia és kényszerapparat nyugodott, és eltolódnak, úgymond, az államnak a történelmi alapjai, eltolódik az a háttér, amelyre ez az állam ráépült.

Az előbb jelzett heterogén szerkezet miatt a válság – amit a kompromisszumlehetőségek elvesztése eredményez – valamilyen explicit formában jelenik meg és fölmerül egy új hegemonia megteremtésének a szükségessége. Ezekre a történelmi szituációkra – tehát amikor még van egy régi államhatalom, de a civil szférában már eltolódtak az erőviszonyok és a válság többé-kevésbé nyílttá válik – Gramsci elemzésében szükségszerűen következik valamilyen diktatórikus megoldás.

Gramsci a diktatórikus megoldásnak két típusát írja le. Az egyik olyan megoldás, amely valamilyen értelemben a régi hatalmi pozícióban lévő csoportoknak a helyzetét konzerválná – tehát egy hagyományos uralmi rendszer érdekében keletkező diktatúra: A másik egy olyan diktatúra, amely egy új hegemoniának a folyamatos biztosítását próbálja kicsikarni.

A szerkezet és a funkció tehát hasonló, politikaelméletileg mindkettőt diktatúrának lehet tekinteni és erre a századfordulót követő társadalmak kellő példát szolgáltatnak.

Az a szerep azonban, és az a történelmi orientáció, amelyeket ezek a diktatúrák betöltenek, részben az értékrendjük, részben a választott eszközök, részben a mögöttük lévő társadalmi csoportok következtében elég jól szétválaszthatóak és megkülönböztethetők. Elemzésének egy bizonyos pontján Gramsci megpróbálja ezt a megkülönböztetést úgy megfogalmazni, hogy szemben a konzervatív beállítódású, tehát a régi rend restaurálására törekvő diktatúrákkal egy lehetséges proletárhatalom tulajdonképpen nem a regresszív elemeket erősíti a fejlődése során, hanem megpróbál valamilyen módon expandálni, kiterjedni, de ezt az expanziót úgy hajtja végre, befolyását úgy terjeszti ki, hogy egy állandó mozgást és átmenetet biztosít a társadalom vezető csoportjai és a társadalom irányított csoportjai, irányított helyzetben lévő emberei között. Tehát létrejön, létrejöhet egy folyamatos cserélődés a vezető és a vezetett réteg közt. Ez Gramsci megítélése szerint döntő választóvonal a konzervatív értelemben vett diktatúrák és a haladó értelemben vett diktatúrák közt.

A hatalomra való áttérés, tehát ennek az új társadalmi hatalomnak a megszerzése egy feltörekvő csoport esetében – és

Gramsci ezt a munkásmozgalomra, a proletáriátusra konkretizálja – lényegében kétszer három szakaszt kell hogy végig járjon. Az első szakaszok gazdasági természetűek. A gazdasági szférában mozogva egy feltörekvő társadalmi csoport vagy réteg bizonyos szakszervezeti, közvetlen érdekvédelmi funkciókat lát el, ebből átmegy politikai típusú részérdekek megfogalmazásába. Ezt lényegében úgy lehet definiálni, mint közvetlen munkásellenőrzés a termelés fölött, – erre a korabeli olasz politikai tapasztalatok kínálnak példát a gyárfoglaló mozgalmak esetében. És végül a gazdasági szférában való mozgásnak a harmadik eleme magának a termelési szférának a társadalmasítása. Ezt mintegy követi és részben erre ráépül a politikai mozgások három fázisa a feltörekvő osztály esetében. Az első akciók többnyire az adott államjogi kereteket tudomásul vevő, zömmel a parlamentbe való bejutásra, az ottani pozíciók megszerzésére irányuló lépések, törekvések. Ez nagyjából megfeleltethető az előbb említett gazdasági szférában a szakszervezeti szakasznak.

A második lépés a politikai szféra küzdelmei esetén egy direkt irányvétel a hatalom megszerzésére. Ez nagyjából megfeleltethető a gazdasági szférában a termelőeszközök fölötti rendelkezési jog felmerülésének és igénylésének. Végül harmadik szakasz a diktatórikus formára való áttérés, tehát magának a hatalomnak totális megragadása, magának a proletár-

diktatúrának a létrehozása. Ez megfelel a politikai szférában annak, amit a gazdasági szférában az előbb úgy jeleztem, mint a termelési szférának a társadalmosítása. Ezekben a fokozatokon vagy mozzanatokon megy keresztül egy feltörekvő osztály mozgalma és ezeket a lépcsőfokokat testesítik meg a politikai párt fejlődési folyamatai, főleg a későbbi szakaszokban.

Gramsci elemzésének a középpontjában ez a képződmény áll és ezért a mondandómnak a további részében a politikai párt szerkezetére, funkciójára szeretnék koncentrálni. Nem hallgathatom el azt az aggályt, ami azt hiszem a XX. század vége felé közeledve valamennyi társadalomtudóst eltölt, ha a pártstruktúrához, illetve a párt elméleti kérdéséhez megpróbál hozzányúlni, tekintettel az úgy rendkívül kínos mivoltára.

Magam részéről azt gondolom, hogy a társadalomtudomány nem lehet szemérmes és ezért ezt a dolgot is végig kell gondolnia és mérlegelnie kell a maga lehetőségei és eszközei szerint. De egyelőre maradjunk Gramscinál. Azok a pártdefiníciók, illetve meghatározások, amelyeket ad, első megközelítésre eléggé furcsák és elég sok félrehallásra, illetve félreértelmezésre kínálnak lehetőséget. Olyan szövegrészek bukkannak fel pl. Gramsci írásaiban, hogy az új párt – amely bizonyos értelemben egy testület kell, hogy legyen – egyfajta új fejedelem kell hogy legyen, el kell foglalnia a tudatokban az isten-

ség helyét, a kategórikus imperatívusz szerepét kell betöltenie. Vagy egy másik megfogalmazásban azt mondja, hogy a párt az osztálynak szerves értelmiségi, kollektív értelmiségi kategóriája. Mindkét meghatározásból érződik, hogy a Gramsci értelmében felfogott politikai párt speciális és kiemelt elit helyzetben van a társadalom más csoportjaihoz, illetve rétegeihez képest. Ezért Gramsci politikai elletében külön feladatként merül fel az, hogy az így elkülönülő és kvázi elitként definiálható pártot, csoportosulást hogyan s miként lehet folyamatosan hozzákötni ahhoz a társadalmi csoporthoz, amelynek vezető ereje. Vajon mi biztosítja azt a mozgást, azt a szerves egységet, amely az így kitermelődött és kivált politikai elit és az általa reprezentált, képviselt társadalmi csoport közt van?

Ez a dilemma a magyarázata szerintem annak, hogy Gramscinál felértékelődnek a pártstruktúra vizsgálatánál azok az elemek, amelyek a vezető csoport – tehát a párt magja – és a párt szélesebb tömegei közti közvetítő funkciót töltik be. Ez hol úgy merül fel nála, mint egy közvetítő elemnek a szerepe, hol pedig úgy, mint bürokrácia-probléma. Magyarán egy olyan rétegnek a kitermelődéséről van szó, amely transzmisszió is egyben – tehát áttétel, közvetít a párt vezető csoportja és a párt szélesebb rétegei közt – másrészt el is szigetel, vagy el is választhat, tehát megszakíthatja a szerves kapcsolatot a

vezető csoport és a párt szélesebb tömegei közt. Azt, hogy egy közvetítő elem a két mozzanat közül melyiket testesíti meg, illetve melyiket tölti be – tehát összekapcsol-e inkább vagy szétválaszt –, előre nem lehet meghatározni. Erre tulajdonképpen az adott párt egész mozgása vagy története adhat választ. A pártstruktúrának ez a hármas tagolása, hogy tudniillik egy amorfabb, diffúzabb elemet, egy közvetítő elemet és egy pártcentrumot különböztet meg, a később meghonosodott és már Gramsci időszakában is eléggé markánsan képviselt homogén pártfelfogáshoz képest mindenképpen üdítő, és realisabb látásmódot, realisabb elemzési készséget tükröz.

Ugyanakkor nem hallgathatom el azt az aggályomat a Gramsci szövegek kapcsán – lehet, hogy az azóta eltelt történelmi tapasztalatok miatt – ami bennem keletkezett, és ez az aggály az, hogy Gramsci túlbecsülte annak a lehetőségét, hogy egy politikai mozgalomban vészhelyzeteken keresztül mozgó és mindig ütőképesnek lenni akaró politikai párt milyen mértékben képes huzamos időn keresztül követni és vállalni az őt "küldő" osztálynak a társadalmi elvárásait, értékeit, megfontolásait. Valószínűleg sokkal nagyobb az a távolság, az a szakadás, ami egy ilyen történelmi küzdelemsorozatban megítélésem szerint szükségszerűen időről-időre létrejön a politikai elit és az általa képviselt osztály közt, mint ahogy ezt a századfordulót követő néhány évtizedben látni vagy sej-

teni lehetett. Abból, hogy a politikai párt az előbb jelzett értelemben el kell, hogy foglalja a kategórikus imperatívusz helyét az emberek gondolkodásában és tudatában Gramsci politikaelméletében még egy nagyon fontos dolog következik. Ennek a pártnak képesnek kell lennie arra, hogy egy teljes kultúrát és új világgépet is hordozzon. Vagyis nemcsak politikának kell lennie, hanem etikának is, erkölcsnek is. Egy olyan mércévé kell válnia a pártnak, amelyik az élet valamennyi lényeges szférájában érvényre jut.

Ne kerüljünk a szót, totálissá kell válnia nem politikai vagy hatalmi értelmében, hanem az életvitel értelmében és a társadalmi reprodukció értelmében. Magyarán, ha és amennyiben egy társadalmi osztály azzal az igénnyel lép fel, hogy politikai pártján keresztül egy új társadalmat és egy új újratermelési módot kíván létrehozni, akkor ennek a pártnak – mintegy zárvány formában – az egész új világnak, életvitelnek, valamennyi lényeges elemét tartalmaznia kell az etikától a kultúrán keresztül a politikai magatartásig.

Most rövidebbre zárok egy gondolatot: érdemes mérlegelni, hogy ezt a feladatot a munkásmozgalom esetében a legtöbb esetben egy olyan pártnak kellett volna teljesítenie vagy vállalnia, amelyik hosszabb-rövidebb időn keresztül az illegalitás, az üldözöttség, az emigráció, tehát a nem teljes életfeltéte-

lek körülményei közt működött. A feladat, ha úgy tetszik, majdhogynem emberfeletti, és ezért a politikatörténetben később sikeresnek bizonyuló, koncentrált és ütőképes baloldali pártok – a bolsevik típusú pártok Kelet-Európában – ezt az életteljességet a hatalomra kerülésüket megelőző szakaszokban nem-tudták hordozni. Emiatt az életteljességet, sokoldalúságot és totalitást valamilyen módon, de hatalomra kerülésük után kell, kellene kiépíteniük, ami rendkívül nagy feladat. Ez olyan kérdésként van feladva mind a mai napig ezeknek a pártoknak a számára, amelyre az eddigi történelmi fejlődés során eléggé vitathatóan találtak megoldást és választ.

Még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy a feladat jóval nagyobb volt és talán még ma is az, mint amire ezeknek a pártoknak az eredettörténete lehetőséget kínált: Ez nem felmentés, hanem történelmi dimenzióba, az eredeti dimenzióba való visszahelyezése a problémának. Ha és amennyiben a kommunista pártok az új társadalom hordozói, felmerül a kérdés, hogy a korabeli konzervatív orientációjú vagy fasiszta pártok mit kínálnak, mi az amire építve sikerül évekre vagy évtizedekre egy többé-kevésbé életképes formulát kínálni Európa bizonyos térségeiben.

Gramscinak erre is választ kellett adnia, hiszen saját országában is egy ilyen konstrukció jött létre. Emlékeztetek

rá, hogy a kommunista és fasiszta párt megalakulását pár hónap választja el egymástól. Gramsci úgy ítélte meg, hogy ennek a sikernek a titka – amelyet Európa számos országában a fasiszmus kínál mint politikai mozgalom és szerveződési forma –, hogy először teremődik meg a középrétegek, a kis egzisztenciák számára az, hogy kollektív módon és ütőképes formában megszervezve mint tömegerő lépjenek fel.

Az egész addigi történelem során, mindig ide vagy oda csapódva jelennek meg ezek az elemek és a marxi analízisben is elsősorban ilyen összefüggésben jelennek meg a középrétegek, tehát egyik vagy másik alapvető osztály kiegészítőjeként, és nem markáns és önálló társadalmi hatalomként. A szervezeti nívója a fasiszta mozgalomnak pont az, hogy ennek a nagyon differenciált, tagolt és szétszórt, de bizonyos életszférákban mély gyökeret vert csoportnak, tehát a kispolgárság számára fel tud kínálni egy ütőképes szervezeti formát.

Ezt az előnyt – tehát ami e kispolgári amorf létét összeköti a szervezeti koncentrációval, félkatonai, félmilitáris megoldásokkal és mindezt hozzárendeli egy nemzeti ideológiához – még néhány mozzanattal ki kell egészíteni. Tulajdonképpen úgy teljes a kép, hogyha felsoroljuk, hogy ennek a mozgalomnak a sikere, titka nemcsak ez az új típusú szerveződési forma volt és nemcsak a nemzeti ideológiához való kötődés, ha-

nem az, hogy felszínre tud dobni Európa számos országában olyan karizmatikus vezetőt, akit a társadalom számos rétege akkor igényel és kíván. Mindez kiegészül azzal, hogy meg tudják ragadni a kornak azt a közhangulatát, amely fogékony a szociális kérdésekre. Ezeket az elemeket ötvözi néhány évtizedre sikeresen, alternatív módon – a baloldali mozgalmakkal szemben alternatív módon – a fasiszta mozgalom, és tulajdonképpen ez okozza az igazi gondot Európa számos országában a baloldali pártok számára. A kérdés az, hogy a baloldali pártok ezzel mit tudnak szembeszegezni, hiszen a régi liberális tradícióknak az ütőképessége ekkorra már vesztit erejéből. Ebbe az irányba már nem tudnak, és értéköttségük miatt nem is akarnak orientálódni a baloldali pártok, viszont valamivel fel kell tudni váltani a fasiszta megoldást.

Gramsci elég különbözőképpen ítéli meg annak az esélyét, hogy a fasiszta államberendezkedés milyen lehetőségeket kínál egy baloldali fordulathoz. Ennek az az oka, hogy nem tudja igazából kitapogatni milyen mélyen épült be a fasiszta szervezet és politikai hatalom a társadalom szöveteibe. Magyarán - visszatérve az előadás elején említett terminológiai megkülönböztetéshez –, azt látja, hogy a politikai hatalom csúcsait a fasizmus meghódította, azt is látja, hogy bizonyos korporatív eszközökön keresztül a gazdasági szférában is kiterjeszti a hatalmát. De nem világos, hogy vajon a középső

elemet, a polgári társadalmat, a civil szférát mennyire ragadta meg a fasizmus. Ez a bizonytalanság az oka megítélésem szerint annak, hogy Gramsci a különböző időpontban születő írásaiban más és más esélyt lát arra, hogy a létrejött fasiszta államberendezkedés meggyorsítja-e és növeli-e a baloldali hatalomátvétel esélyét vagy éppenséggel eltorlaszolja az utat, és emiatt kerülő utak, átmeneti megoldások, polgári demokratikus típusú berendezkedések szükségeltetnek előbb.

Ez a dilemma nemcsak az olaszoké. Érdemes visszagondolni arra, hogy a magyar pártban is lényegében hasonló gondolatok körül robbannak ki frakciós viták a Tanácsköztársaság leverése után Kun Béla, Landler Jenő, Lukács György és más exponált személyiségek közt.

Ez az a pont, ahol szükségesnek tartok egy kitérőt, hogy ebben az egész politikai szerkezetben és politikai elemzésben az egyenlőtlen fejlődés kérdése, az elmaradottság-problémák hogyan épülnek be Gramsci gondolatmenetébe? Utalnék egy olyan írásra, amely valószínűleg a jelenlevők többsége előtt ismert. Szűcs Jenő rövid tanulmányáról van szó, ahol Európát bizonyos regionális bontásban mutatja be. Ha az ott leírt gondolatmenetet – az Európa három történeti régiójáról adott vázlatot – kicsit meghosszabbítjuk, akkor teljes joggal tehetjük fel a kérdést, vajon Európa valóban csak három régió-

ból áll-e; nem volna-e célszerűbb egy finomabb elemzéssel további egységeket, további régiókat is megkülönböztetni? Nyilvánvalóan egészen speciális utat jelent egy skandináv fejlődés, nyilvánvalóan megkülönböztethető jegyekkel bír egy latin-európai /tehát olasz, spanyol, portugál, bizonyos megszorításokkal a görög/ típusú fejlődés és ezeknek a regionális különbségeknek markáns lenyomata kell, hogy legyen azokban a politikai struktúrákban és mindazokban a megoldási módokban, amelyekben a különböző országok baloldali mozgalmi gondolkodnak.

Gramsci tulajdonképpen ráérez erre az európai széttagoltságra és megítélésem szerint az írásaiból nemcsak a Kelet és Nyugat általában ismert és szokásos megkülönböztetése olvasható ki, és nemcsak az a klasszikus tagolás, ahol azt mondja, hogy a mozgó háborúkról, melyek Keleten sikerre vittek át kell térni Nyugaton az állóháborúra, hanem pont Olaszország elemzése kapcsán, amikor az olasz belső társadalomszerkezethez nyúl, árnyaltabb különbségeket is jelez. Ezekből a különbségekből Gramsci számára összeáll egy olyan kép, hogy ezt az egyenlőtlenül tagolt "mezőnyt", ezt a nagyon sok régióra bomlott Európát regionális különbségeiben fogja fel és értelmezza, sőt továbbtegyek, hogy magán az országon belül, tehát egy adott államalakulaton belül is világosan elválasszon és elkülönítsen regionális problémákat és ennek megfelelő külön-

böző típusú és különböző érzékenységgű választ tudjon adni. Ez teszi lehetővé számára, hogy az olasz délről a mai napig érvényes elemzést ad, az teszi lehetővé, hogy össze tudja kapcsolni az olasz társadalomnak a belső politikai mozgásaiban mérvadó erői közötti átrendeződést azzal, hogy mely csoportokkal és mely rétegekkel kell a kommunista orientációnak szövetséget keresnie. Ez teszi lehetővé, hogy a későbbi Gramsci-értelmezések nyomán egy olyan koncepció bontakozik majd ki – egészen az 1970-es évekig –, amely a munka és a kultúra szövetségében képzelel el az új társadalomra való áttérést, ez teszi lehetővé, hogy Gramscinak lesz egy olyan olvasata, ahol az eurokommunisták elődjének mutatják be.

Mindebből az következik, hogy Gramscinak a regionális kérdések iránti érzékenysége és az egy országon belüli különböző fejlettségi szintű területek megragadásának a képessége lehetővé teszi azt, hogy a korábbi, viszonylag kevés elemmel kombináló, kevés szálú politikai szövetségi kombinációkat kitágítsa, bővítse és ezzel a háború utáni helyzetre is mintegy instrukciót ad, felhasználható mozzanatokot kínál az olasz párt számára. Az eurokommunizmus példáján látható, hogy nemcsak az olasz párt számára, hanem más országok pártjai számára is.

Láttuk, hogy Gramscinál a párt elemzésének kiemelt helye van. Ez késztet arra, hogy megállapításait összekössem

jelenlegi szocializmus-problémákkal, gondokkal is. Egyelőre mankóként vagy támaszként hadd hivatkozzam még Gramscira, aztán majd fokozatos, rugalmas elszakadással talán érzékelhető lesz az a pont, amikor már inkább saját "rögeszméimet" mondom és kevésbé őt interpretálok.

Teljes joggal írta nemrég egy szerző a *Tájékoztatóban* – rokonszenvvel olvastam az írást, mivel szerintem igen jó és ügyes elemzés –, hogy Gramscinál a kiindulópont a politikaelméletben a vezetettek és vezetők megkülönböztetésének a ténye. Ha a vezetők és vezetettek megkülönböztetése a politikaelmélet számára a kiindulópont, akkor ez egy kommunisztikus mozgalom esetében úgy folytatható – és Gramsci így is folytatja –, hogy persze az igazi kérdés az, hogy mi olyan társadalomban gondolkodunk-e, amely a vezetők, vezetettek megszűntét megosztottságot megszüntethetetlen ténynek tekinti, avagy csak bizonyos tényezők fennállása esetén tekinti szükségyszerűnek, és a második esetben olyan politikai mozgalomban gondolkodunk, aminek az orientációja az, hogy ezt a társadalmi értelemben vett megosztottságot vezetőkre és vezetettekre, kormányzók és kormányzottakra megszüntessük.

Ha ebben a második értelemben gondolkodunk vezetőkről és vezetettekéről, akkor ennek nyoma kell legyen maguknak a vezetőknek – a politikai párt és annak magja – kinevelésében

és kiválasztódásában. Az egyik alapvető gondot és problémát én éppen emiatt abban látom a jelenlegi szocializmus szempontjából, hogy ezt a szempontot – tudniillik, hogy egy baloldali társadalmi mozgalomnak, egy kommunisztikus mozgalomnak a történelmi célja a vezetők, vezetettek megosztottságnak a megszüntetése –, ezt a kiindulópontot a történelmi fejlődés során hosszú időre a ténylegesen működő és hatalomgyakorló kommunista pártok zárójelbe teszik, mintegy a későbbi jövőbe tolják, felfüggesztik az érvényét. Magyarán, nem marad aktuális feladatként napirenden az, hogyan lehet a vezetők-vezetettek távolságot csökkenteni, hogyan lehet olyan konstrukciókat létrehozni egy szocialista rendszerben, ami ezt a megkülönböződést, ezt a távolságot oldaná vagy enyhítené. Emiatt az első számú gond a létrejött szocialista rendszerekkel: a vezetők-vezetettek strukturális megosztottságának, strukturális elkülönülésének kimerevítése, ennek szervezeti, szerkezeti és elméleti rögzítése.

Ebből természetesen számos veszélyforrás fakad. Itt most hadd nyúljak megint vissza Gramscihoz és a Gramsci szövegekhez: mi következik abból, ha egy politikai elit vagy politikai vezető csoport a társadalmi erőforrások zöme fölött /beleértve most az emberi tényezőket is/többé-kevésbé diszponálhat.

Gramsci egy helyen azt írja, hogy azokban a társadalmakban, azokban az államokban, ahol egyetlen kormányzópárt

marad, ott ennek tényéből furcsa dolgok következnek, ennek a jelenségnek érdekes oldalait lehet megfigyelni. Ez ugyanis azzal jár, hogy ennek a pártnak a funkciói már nem tisztán politikai jellegűek lesznek – már amennyiben egyedül marad –, hanem ezek a funkciók inkább technikai, propaganda és rendőri jellegűek, továbbá egyfajta erkölcsi és kulturális befolyásolásra szorítkoznak. Itt a szónak társadalomelméleti értelmében használom valamennyi kifejezést, úgy mint Gramsci, tehát amikor a rendőr kifejezést használom, az nem egy technikai rendfenntartó értelemben vett rendőri funkció csak, hanem ennél tágabb.

Mi következik egy ilyen helyzetben, amikor a párt egyedül marad és politikai funkciói helyébe ezek a technikai, kulturális szervező, rendőri meggyőző mozzanatok lépnek. Ekkor a politikai feladat, a politikai funkció közvetetté válik és a politikai küzdelmek ezen a párton belül jelennek meg. Hiszen – amint Gramsci mondja – lehet, hogy jogilag deklarált helyzetű pártok nincsenek, de akkor is vannak látszólag létező csoportosulások és ezekkel, ezek közt a küzdelem úgy folyik, mint a szembekötősdiben.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen struktúra deformálhatja ezeket a politikai akaratokat és küzdelmeket, amelyek a társadalomban és a pártban megjelennek, és ezért Gramsci teljes jog-

gal folytatja úgy a gondolatmenetet, hogy egy ilyen helyzetben a politikai kérdések transzformálódnak, kulturális kérdéssé válnak és mint ilyenek megoldhatatlanok lesznek.

Tehát, ha egy politikai kérdés átkerül a kulturális szférába és inadekvát módon merül fel, akkor éppen mivel priméren politikai eredetű és politikai természetű volt, a kultúrában nem nyerhet megoldást és az egész szituáció egy inadekvát szerkezetben mozog. Megítélésem szerint ennek a visszas helyzetnek a létrejötte megfigyelhető a létrejött szocialista rendszerekben és ez arra irányítja a figyelmet, hogy a politikai hatalomnak az adott politikai körülmények közt történő megragadása és gyakorlása valójában arra még nem ad választ. hogy a társadalomnak egy folyamatos és dinamikus átrendeződése, megújulási lehetősége hogyan is épülhetne bele az egypártrendszerű struktúrába.

A másik gond a következő. Ha az előbb arról a veszélyről szóltam, ami a pártnak mint vezető csoportnak a társadalom többi részével szembeni elkülönülésére utal, akkor hasonló típusú veszély az, amikor a pártnak a saját vezető csoportja, saját magán belüli elitje szakad le vagy különül el a párt tömegének egészétől, a párttagság egészétől. Ebben az esetben tudniillik felértékelődik az a bizonyos közvetítő elem, a köztes elem, amiről korábban szót ejtettem. Ha ez a köztes elem

felértékelődik és a politikai vezető elit magja, valamint a párt szélesebb rétegei közé nyomul, ez egy deformált társadalomszerkezetet egy deformált társadalmi gondolkodást és egy nagyon nehezen koordinálható politikai akció sorozatot eredményezhet. Joggal merülhet fel ebben az esetben a kérdés, hogy az így szerkezetileg három részre tagolódó párt bizonyos döntéseinél és akcióinál a három elem közül vajon melyik a domináns, a mérvadó? Melyik elemnek az akarata érvényesül? A központi apparátus akarata, a párttömegek akarata, a mögöttük álló társadalmi osztálynak a szándéka vagy akarata, vagy netán a közvetítő de egyben elválasztó apparátusnak az akarata? Mind a négyre lehetőség van és ezt mindig külön-külön szituációként kell vizsgálni, hogy mikor melyik valósul meg.

Egy történeti jellegű tényre hadd hívjam itt fel a figyelmet, ami Gramsci elemzéseiben szintén előbukkan, bár valószínűleg amikor ezt leírja, akkor még nem gondol arra, hogy ennek később ilyen hordereje és jelentősége illetve súlyos következményei lesznek. Gramsci azt tapasztalja, hogy a hatalomra jutott szélsőjobboldali párt esetében a pártba villámgyorsan megindul különböző helyről, különböző rétegekből a tömegek beáramlása. Ezek a legkülönbözőbb helyről és rétegekből beáramló tömegek és csoportok mintegy rátelepülnek a párt magjára, körülveszik a korábbi pártelitet. Ugyanezt a jelenséget látja Gramsci a szovjet-orosz fejlődésben a húszas években.

Elsősorban nem szellemileg kiművelt emberfők sokaságáról volt itt szó, hanem inkább helyi vezetőkről, volt katonai parancsnokokról, inkább elmaradottabb területekről szerveződő csoportokról vagy emberekről. Ezeknek a beáramlása a következő veszélyt hordozza – és ezt Gramsci szintén rögzíti: olyan elemek és olyan csoportok szállják meg mintegy belülről a pártot és veszik körül burokként a központi vezető magját és elitjét, akiknek az identitása, kötődése a szocialisztikus elképzelésekhez nem olyan erős, mint amivel a vezető mag rendelkezett. Tehát azt az etikai tartást, azt a politikai ütőképességet nyilvánvalóan nem lehet elvárni; mint amivel a korábbi mag bírt. Ez rányomhatja bélyegét a párt egészének a magatartására vagy mentalitására.

Úgy gondolom, ez a szituáció szintén megisméltődött és lejátszódott a szocializmus létrejött országaiban a későbbi fejlődés során. Ez tehát megint olyan gond, amellyel számot kell vetni és szembe kell vele nézni.

Most térnék vissza egy olyan gondolatmenethez, ami talán utólag indokolja, hogy miért kezdtem az egész mondanómat a társadalom három szférára való tagolódásával. Még egyszer emlékeztetőként: Gramsci társadalomelméleti elemzésében ez a korporatív gazdasági szakaszt, a civil vagy polgári társadalmat és a politikai államot jelentette. Felhasználva ezt a ta-

golást, de valamelyest elszakadva Gramsci gondolatmenetétől, azt lehet mondani, hogy a jelenlegi szocializmusok gondjainak, vagy erősebb kifejezéssel élve válságainak egyik alapja az, – ha nem a legfontosabb alapja –, hogy a polgári társadalom szférájában – tehát nem a gazdaságban és nem a hatalomban, hanem a kettő közti életszférában – megingott az uralkodó rend és az uralkodó ideológia hegemoniája. Tehát, ha úgy tetszik, megkezdődik egy eltolódás, elmozdulás az állam történelmi alapjában, és mivel az előbb szó volt róla, hogy az egy heterogén szerkezetű szféra, ezért óhatatlanul létrejönnek olyan csoportok és olyan képződmények, amelyeknek a szándéka és az iránya már nem fog egybeesni az uralkodó politikai párt szándékaival és törekvéseivel.

Ez önmagában még nem volna gond, hiszen ha ez a szféra heterogén – márpedig az – akkor ilyen törekvéseknek a léte objektíve kivédhetetlen és elkerülhetetlen, tehát ezen nincs mit sajnálkozni. A gondot az okozza – és megítélésem szerint ezért és csak ezért vált ez válságtényezővé –, hogy a politikai szférában hegemoniával rendelkező és a gazdasági szférában is dominanciával, hegemoniával rendelkező szocialisztikus orientációjú csoportok értékrendjüket nem tudták vitathatatlan módon elfogadtatni a civil társadalom egészével, sőt az utóbbi néhány évben vagy évtizedben kifejezetten egy defenzív mozgás figyelhető meg:

Ha itt megbomlik a hegemonia – márpedig úgy tűnik, hogy ennek a hegemoniának a fellazulását vagy felbomlását tapasztaljuk –, akkor ez valamilyen módon visszahat a politikai államra is. A jelenlegi szocializmusok következő alapproblémája, amit meg kell említenem ezért az, hogy a hegemoniának a megingása vagy meggyengülése a civil szférában a politikai államot egy kettős magatartásra, kettős reakcióra kényszeríti, kényszerítette. Bevisz a gazdaság vezérlő elvei közé olyan eszközöket, amelyek az eredeti szocialista orientációtól – tehát egy használati érték orientált társadalmi elképzeléstől – távolítanak. A gazdasági szférát is elkezdik fellazítani, jószándékú és teljesen indokolt pragmatizmus alapján, de mégiscsak elkezdik fellazítani és ugyanez az orientációs bizonytalanság jelenik meg a politikai hatalom viselkedésében és szándékaiban, ahol a szocialisztikus értékeket tekintve egyre szemérmesebb, egyre bizonytalanabb, az állampolgárokkal való viszonyát illetően pedig egyre kapkodóbb és kiszámíthatatlanabb. Magyarán egy viszonylag tiszta és végiggondolt orientáció helyett az alapvető társadalmi értékrend zárójelbe kerülése és politikai, gazdasági pragmatizmus kerül előtérbe. Mindkettő oka, a civil szféra nem kellő birtoklása.

Végezetül egy hipotézist vagy feltételezést szeretnék megfogalmazni. Ez azt hiszem összefügg az előbb említett hegemonia megbomlási-folyamattal. Joggal modellezzik a szocialista

társadalmakat úgy, mint amelyek a politikum felől építkeznek, szemben a tőkés rendszerekkel, amelyek a gazdaság felől építkeztek és szerveződtek. Ha a szocialista rendszerek a politikai állam felől építkeznek, akkor valószínű, hogy ezeknek a társadalmaknak az alapviszonya is valahol a politikumban keresendő, eltérően a tőkés gazdaságok alapvető viszonyától, az áruviszonytól, pontosabban a tőkeviszonytól.

Konkretizálva e dolgot és végiggondolva azt, hogy ezekben a társadalmakban a politikai párt strukturálisan kiemelt helyzetben volt, van, talán megköckéztatható az a kijelentés, hogy a szocializmusnak az alapviszonyaként végül is a pártviszony tekinthető. Tehát a pártnak a társadalomhoz és a társadalomnak a párthoz való viszonya, valamint a párttagoknak a saját politikai elitjéhez való viszonya és így tovább. Ezek a politikai típusú kötelékek rendezik, orientálják a makrotársadalmi összefüggések egészét. Ha ennek a társadalomnak az alapvető viszonya a pártviszony /az áruviszony vagy a tőkeviszony analógiájára/, akkor ezt tulajdonképpen közvetett módon aláássa és gyengíti a civil szférában a hegemonia elvesztése vagy a hegemonia meggyengülése.

Innen érthető meg, hogy a kifejtettebb, érettebb szocialisztikus rendszereket miért írják le olyan sokan kettős szerkezetű társadalomként, ahol a politikai viszony, vagy a po-

litikai közösség mint szervező elv mellett markáns módon megjelenik egy pénzközösség, mint szervező elv és ez a két szervező elv egyszerre modellezi a szocializmust, mint egyfajta kevert formációt, vagy kevert szerkezetű társadalmat.

Hogyha egy társadalomban huzamosabb időn keresztül a politikai közösséghez való viszony mint alapviszony és a pénzközösséghez való viszony mint alapviszony egyszerre funkcionál, akkor valószínű, hogy ez előbb-utóbb egy olyan társadalmi meg nem felelést és összeférhetetlenséget eredményez, hogy a két rendező elv közül egyiknek vagy másiknak túlsúlyra kell jutnia és rá kell kényszerítenie akaratát a másikra, és a másikat pusztán eszköz helyzetbe kell visszalökni, mert történelmi dimenziókban nem nagyon képzelhető el olyan társadalom, amely kettős szervező elven nyugszik. Ez – mármint a kettős szervező elv – átmeneti szituációk jellemzője, tartós, kialakult formációk nem működnek, nem működtek így. Azt hiszem, hogy ezekből a megfontolásokból – tehát hogy hol keresendőek a szocializmus jelenlegi politikai-szervezeti gondjai, hogyan függ össze ez a pártstruktúrával, hogyan függ össze egy pártviszonnyal és a pénzközösséggel, mindez hogyan függ össze Gramscinak a századforduló után adott politikai elemzéseivel – következik az a belátás, hogy az elkövetkezendő időszakokban a szocializmusban érdekelt csoportok vagy erők számára valószínűleg kulcskérdéssé fog válni az, hogy hogyan tudja rendezni,

tisztázni helyzetét a társadalom civil szférájában meghatározó tényezőként működő értelmiséggel, az értelmiséget most tágan felfogva. Magyarán valószínű, hogy a szocializmus további jövője azon fog múlni, hogy ebben a középső szférában, a civil társadalmi szférában helyreállítható-e a szocialisztikus hegemonia, ehhez megnyerhető-e támogató, és nem pusztán passzív módon az új értéket előállító illetve közvetítő értelmiség, a társadalom értékrendjében megerősödnek-e, rögzülnek-e egy árugazdálkodáson valamilyen módon túlmutató és egy demokratikus, belső társadalmi szerveződést vállaló értékrend alapelemei.

Mondandóm befejezéseként felsorolnám mintegy tézisszerűen, hogy mik azok a gondok, amelyeket megítélésem szerint az eddig elmondottak fényében a szocialista politikai pártok, mint hatalmi pártok nem kielégítő mértékben tudtak megoldani, és amely ha úgy tetszik, előttünk álló feladat és teendő volna.

Az első ilyen gond, hogy nem tudja szerves módon kezelni a különböző áramlatok és kisebbségek megjelenését. Tehát nem tudja saját politikai mozgásának részévé tenni azt, hogy mi van akkor, ha egy alternatív koncepció megfogalmazódik a párton belül. Problémát jelent az, hogy hogyan legalizálható, hogyan civilizálható ez a mozgás.

A második, hogy nem tudja jelenleg megoldani azt, hogyan tartható fenn folyamatosan egy konszenzus és párbeszéd a vezető csoportok és a párt tagsága közt.

A harmadik ilyen mozzanat, hogy jelenleg nem tudja megoldani a vezetőknek a kontrollját és többé-kevésbé egészséges, dinamikus cserélődését és váltását.

A negyedik ilyen rendezetlen kérdés, hogy a társadalom egészében elfoglalt strukturális pozíciója és általában a társadalomhoz és az államhoz való viszonya a pártnak alkotmányos értelemben rendezetlen, nem megnyugtató. Jóllehet hatalmi értelemben rendezett, de alkotmányos értelemben nem rendezett.

Az ötödik ilyen mozzanat, hogy nem tudja igazából beépíteni saját mozgásába, működésébe a reformok permanens folyamatát. Tehát nincsenek intézményes garanciái annak, hogy a társadalomban a reform alapvető működési formává váljon és ne különböző kényszerek nyomására, zömmel külső kényszerek nyomására *ad hoc* módon merüljön fel.

A következő mozzanat: nincs kielégítő megoldás arra, hogy milyen módon lehet összekapcsolni ezeknek a pártoknak a történelmi küldetéstudatát és történelmi küldetés-felelősségét azokkal a pragmatikus feladatokkal, amelyek mindennapi teendői során elésodrónak.

Végül az utolsó ilyen mozzanat: úgy tűnik nem tudja kielégítően összehangolni a nemzeti értékrendet egy internacionális értékrenddel. Azt hiszem, ezek nem kis feladatok és nem kis gondok, én itt most csak a kérdéseket tudtam megfogalmazni.

Konklúzióként: egy marxista társadalomelméletnek valószínűleg előbb-utóbb számot kell vetnie azzal, hogy vajon a létrejött szocialista rendszerekben nem vált, nem válik-e egy idő után a politikai párt adott struktúrája, szerkezete és pozíciója a társadalmi újratermelési folyamatok legfontosabb szűk keresztmetszetévé?

Ha ilyen helyzet előáll, akkor meg kell vizsgálni, hogy a továbbiakban mi a teendő. Engelsre hivatkozva hadd mondjam – aki az egyik levelében leírja, hogy: "Nektek – mármint a pártnak, mondja az Engels-szöveg – szükségetek van a tudományra, és ez nem élhet meg a mozgás szabadsága nélkül; a kellemetlenségeket ilyenkor számításba kell venni és jobb az ilyet tisztességgel csinálni, mint ideges rángatózással."

Lelio La Porta:

Gramsci hegémónia-fogalmának aktualitása

Turi-beli fogsága alatt Gramscit leginkább azok a problémák foglalkoztatták, amelyek gondolkodói tevékenységének, pontosabban forradalmi tapasztalatának már első szakaszában is megfogalmazódtak benne: azaz, míg a 30-as években azt a kérdést teszi fel, mi lenne a kapitalizmus válságából az a kivezető út, amely nem a III. Internacionálé-beli katasztrófa-elmélet elfogadásához vezetne; addig a 20-as években arra keres választ, miképpen lehet a háború következményeként szükségszerűen kialakult körülmények közepette forradalmat kirobbantani Nyugaton és Olaszországban. Gramsci elgondolásának e két aspektusát kétségkívül a nemzetek és kontinensek fölötti, világméretű dimenzió kapcsolja össze. A forradalmakkal, valamint az ezek következtében előretörő hatalmas néptömegekkel kialakulnak egy olyan vizsgálathoz szükséges feltételek, melynek során a jelenségek általános dimenzióján belül lehet az egyes esetek sajátosságait meghatározni.

Ezek után ismeri fel Gramsci a "kapitalizmus stabilizációjá"-nak tényét, jobban mondva, tudomásul veszi azt, hogy a forradalmi hullám véget ért Európában, és a "mozgó háború" "pozícióharcba" ment át¹: e gondolat a 20-as évek közepéről származik. Gramsci elképzeléseinek kezdeteit viszont valamivel korábban, a 20-as évek elején, az Októberi Forradalom kihívá-

sának közvetlenségében kell keresni. A polgári társadalom elleni lázadás akkor nyeri el értelmét, ha képes elindítani egy olyan folyamatot, amely nem csupán mélyebb, hanem átfogóbb is. Innen származik annak felismerése, hogy a két szakaszban lezajló forradalom /az államgépezet kisajátítása, majd annak felhasználása egy bizonyos politikai cél érdekében a társadalom átalakítására/, mint amilyen az Októberi Forradalom is volt, Nyugaton nem mehet végbe. Nem véletlenül bukott meg a két legjelentősebb fogadalmi kísérlet Németországban és Magyarországon. A támadást az építésnek kell követnie. A szocializmus fejlődésének alapvető feltétele a még fejlődőben lévő expanzív termelőerők megléte, amelyek ugyanakkor már a proletár tömegek öntudatát képesek megteremteni.

Gramsci számára, voltaképpen már a 20-as években nyilvánvaló, hogy a szocialista átalakulás alapvető feltételét a gazdasági és politikai hatalom összekapcsolása adja: ez lesz a "Börtönfüzetek" központi témája is. Ennek az igen eredeti elgondolásnak újszerűségét éppen az mutatja, hogy Gramsci tudatában van annak, hogy az Októberi Forradalomhoz vezető helyzettől egészen eltérő körülmények közepette a munkásmozgalom stratégiáinak is újszerűeknek kell lenniük előfeltételeik, programjuk és eszközeik tekintetében egyaránt². Lényegében megvan a kontinuitás az "Új Rend"-et /Ordine Nuovo/ és a "Börtönfüzetek"-et író Gramsci gondolatai között, akkor is, ha ké-

sőbb, a "Börtönfüzetek"-ben a 20-as évekbeli elképzeléseinek rendszerezése az időközben lezajlott nagy európai és világesemények hatása alatt történik: ilyenek a 29-es világválság, a sztálinizmus, Weimar, a faszizmus, s az említett tények jegyében már az első gondolatok is más, egészen eltérő formát öltenek. E megközelítésben mondhatjuk, hogy legérettebb formáját éri el az a felismerés, mely szerint a szocializmusért Nyugaton folytatott harc különbözik az Októberi Forradalom útjától: a stratégiai különbséget pedig Gramsci a pozícióharc koncepciójában találja meg. E fogalommal kapcsolatban megjegyzendő, hogy Gramsci elképzeléseinek középpontjában már '23-'24-ben /akkor, amikor igen nagy erőfeszítésekkel gyűjti maga köré az új, a lyoni kongresszus idején is vezetőnek számító csoportot/ Kelet és Nyugat megkülönböztetése, az állam és a civil társadalom, azaz a politikai és a civil társadalom kapcsolata, ennél fogva a vezetés és az uralom megkülönböztetése áll, ezek jelentik a hegémónia fogalmának lelkét.

E gondolatok alapján könnyen sorolhatnánk Gramscit az európai szocializmusnak azokhoz a képviselőihez, akik éppen a 20-as években vették bírálathoz Lenint és az Októberi Forradalmat. Ez nincs így. Gramsci annak ellenére sem vezethető vissza egyértelműen Leninre, nem foglalható egybe vele, hogy Lenin alapvető hatást gyakorolt gondolatainak fejlődésére. Gramsci ugyanis a kommunista mozgalom egészen más hagyományá-

nak kialakulását kezdeményezte. Azokra az évekre kell gondolnunk, amelyek előkészítik a döntő fontosságú 1926-os esztendő: a lyoni kongresszus, a "Déli kérdés" felvetődésének és a bolsevikok vezető csoportjához írott levél évét. Az események fényében Gramsci elméjében a világtörténelmi folyamatnak egységes jelentése van, s e történelmi folyamat közepette olyan módszereket dolgoz ki, amelyekkel gyakran területenként más-más módon kell a szocialista átalakulás irányában előre haladni. A hegemonia és pozícióharc fogalmak tehát nem csupán a Kelet és Nyugat közti különbség bizonyítására érvényesek³.

Gramsci 1926 októberében kelt, a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságához küldött levelét egyszerre címzi a Zinovjev, Kamenyev, Trockij vezette kisebbséghez és a Sztálin és Buharin által irányított többséghez. Gramsci a többség mellett áll, mivel a "szocializmus egy országon belüli" megvalósítása a pozícióharchoz van nagyon közel, míg a kisebbség javasolta "permanens forradalom" azért veszélyes, mert a manőverező háború már nem javasolható, az adott történelmi korszakon kívül esik. Ha a Trockij által kijelölt úton haladnak tovább, az a munkás-paraszt szövetség kompromittálását, az orosz és a nemzetközi proletariátus meghátrálását jelentené. Ugyanakkor, talán még ennél is keményebb kritikával fordul Gramsci a többséghez: bírálata szerint, ha nem hagynak fel addigi vezetési módszereikkel, olyan fordulóponthoz fognak

elérkezni, ahol már képtelenek lesznek a világfolyamat további irányítására. Tehát, ha a többség tovább erősíti hatalmát, irányító, vezető szerepét fogja elveszíteni: ez már a hegemonia létrehozása érdekében mondott kritika⁴.

Gramscinak a sztálini felülről irányított forradalommal szembenálló elképzelése egy a fasizmus terjedésével és a nácizmus megerősödésével jellemezhető történelmi korszakban született meg. Gondolatát elméletileg is alátámasztja, és szükségét látja egy olyan szakasz közbeiktatásának, melyre az államimádat a jellemző ott, ahol egy osztály hozta létre az új államot⁵.

Gramsci Sztálin politikájával szembeni ellenállása igen erős. Ismételten fellép a konszenzus felé irányuló szövetségi politikaként értelmezett hegemonia nevében, amikor a felülről irányított forradalmat a korporativizmus jelenségeként értelmezi: először a Komintern VI. kongresszusán, amikor az osztályok szövetségi politikáját az osztályok osztály elleni harcára, azaz szociálfasizmusra cseréli fel, ekkor Gramsci álláspontja teljes elkülönülést mutat, olyannyira, hogy a börtönben saját társaitól is elszigetelődik⁶; később pedig akkor, amikor a dialektikus politika Szovjetunióbeli megvalósításának egyre csökkenő esélyei arra a megállapításra készítetik, hogy ilyen esetekben az ellenzéknek a fekete parla-

mentarizmus formájában kell létrejönnie. Gramsci reakciója a Szovjetunióban zajló állami beavatkozásokra, különösen a "Börtönfüzetek"-ben kifejtett nézetei alapján az, hogy az ilyen államot a "tisztviselők állama"-ként definiálja⁸: innen származik azokkal a módszerekkel szemben tanúsított éles kritikája, amelyekre a szovjet rendszer épült, ezek között is elsősorban az ötéves tervelképzéseket bírálta.

Gramsci számára a sztálini Szovjetunió – úgy tűnhet – a politikai társadalom forma-korlátját jelenti. Kétségtelen, hogy Gramsci hegemonia fogalmának kialakulását a szovjet tapasztalatok ösztönözték: részint az, hogy az Októberi Forradalom új politikai dimenziót hozott magával, részint annak felismerése, hogy Lenin "nagy metafizikai tettet"⁹ hajtott végre; mindez mégsem akadályozta meg Gramscit abban, hogy bírálóan szálljon szembe e gyakorlatlaltal.

Hegemonia elképzelésében Gramsci a központi szerepet a pártnak tartja fenn, de nem tekinti a pártot egy bármely cél érdekében felhasználható technikai eszköznek. Feladata: a tömegek szervezése, a történelmi folyamat szabadság felé vezetése, valamint az, hogy a tömegek politikai tevékenységéhek teret adjon. Ilymódon Gramsci totalizáló párt fogalma igen távol áll a modern politikai tömeg-, laikus- és programpártoktól: azonban a modern pártnak sem lenne értelme, ha előzményének e lényeges jelentését nem vennék figyelembe.¹⁰

Levonhatjuk tehát az első következtetéseket, amelyek szerint Gramsci szocializmusra és munkásmozgalomra vonatkozó gondolatainak leghangsúlyozottabb része az, hogy a munkásmozgalom csak akkor juthat győzelemre, ha létrehozza saját autonóm kulturális arculatát.

Gramsci felfogása szerint az első világháborút követő válság idején a munkásmozgalom legnagyobb hiányossága a hegemonia területén tapasztalható, amennyiben hiányzik a mozgalmából a szervezettség és irányítás, amennyiben az olasz szocializmus nem tudja, mint jelent a forradalmi folyamat, voltaképpen nincs is programja. Ezekre való válaszként születik meg az "Új Rend" /"Ordine Nuovo"/, amelynek az a feladata, hogy Olaszország saját történelmét tekintse át és szakítson a más szocialista erők által képviselt sematizmusokkal. Innen már rövid út vezet 1926-hoz, a lyoni kongresszushoz, azaz az olasz helyzet sajátosságaival is szembenéző politikai program megfogalmazásához.

A Gramsci által újraértelmezett olasz történelem gondolatában megvan a passzív forradalom lehetőségének felismerése: a passzív forradalom nem más, mint az uralkodó osztályoknak leginkább a transzformizmusban megnyilvánuló hegemoniája, mely transzformizmus az ellenséges erők oly módon való szétmorzsolását jelenti, hogy közben azok programjából

bizonyos részeket, elemeket képesek átvenni. Elmondható, hogy a XX. században a passzív forradalom kategóriája központi helyet foglal el az olaszországi és európai osztály-jellegű összetűzések interpretálásában¹¹.

Gramsci két különböző nézőpontból szemléli a fasizmust: az egyik szerint az olasz polgárság számára a fasizmus olyan feltételek létrehozását jelenti, amelyek új termelőmódok bevezetése révén bizonyos modernizációhoz vezetnek /taylorizmus, fordizmus/¹²: a másik szerint a transzformizmus és passzív forradalom¹³ legerőszakosabb, legvégsőbb formája, az uralkodó osztályok módszere a proletariátustól való megszabadulásra.

Gramscinál, tehát a közvetlenül nemzeti elem mindig szoros kapcsolatban áll a nemzetközi elemekkel, mondhatnánk úgy is, hogy az internacionalizmus felé halad, a főszereplő az egész világ. Végeredményben Gramsci azt ismeri fel, milyen nagy jelentőségű folyamat indult meg az Októberi Forradalommal.

A perspektíva nemzetközi, a kiindulópont mégis nemzeti¹⁴. A bolsevizmus azért győzhetett Oroszországban, mert az orosz munkásosztály a nemzeti erővel együtt lett vezetővé, valamint azért, mert szilárdan látta maga előtt a szocializmus kétféle célkitűzését: a szocializmusnak, mint a múlttal való

leszámolásnak, megfordíthatatlannak, illetve a nemzeti történelemből való egyetlen szükséges kivezető útnak kell lennie.

Oroszországhoz hasonlóan mindenütt az szükséges, hogy a polgárságot felváltó nemzeti erők történelmi blokkba szerveződjenek, olyan történelmi blokkba, amely a kapitalizmus fejlődését a szocializmus létrehozására használja fel. A munkásosztálynak erős nemzeti jelleggel kell rendelkeznie, amennyiben feladataként a megújulás felé vivő történelmi blokk irányítását határozza meg. Mindezekből jól látszik, hogy a folyamat Gramsci szerint hosszantartó, a nemzeti sajátosságok tudomásulvételétől egy világméretű szabályozott gazdaság létrehozásáig terjed¹⁵.

Gramsci újszerűsége nem különíthető el a kortól, amelyben élt: az amerikanizmus és a kommunizmus háborút követő korszakában ez a két kizárólagos lehetőség létezik a néptömegek emancipációjára. E folyamatban a vezető szerep eléréséhez az szükséges, hogy abszolút éleslátással értékeljük az egyes területekre lebontható eltérő jellemző vonásokat. A nemzeti erők a korszak nagy problémáinak /a békétől a fejlődésig terjedően/ megoldása jegyében egyesülnek: ez a hegemonia.

A hegemonia hermeneutikus-analitikus kategória is egyben, amelyet Gramsci Olaszország 1500-as évek utáni törté-

nelmének vizsgálatában használ fel: a hegemonia fogalom ebben az értelemben sem veszíti el azt a jellegzetességét, hogy nagy, politikai stratégia, amelyet a gazdasági-korporatív szűkösségekből kilépő olasz proletariátusnak, ahhoz, hogy vezető válhasson, alkalmaznia kell, mégpedig úgy, hogy más osztályokkal blokkot alkot, és kompromisszumra jut velük azért, hogy így létrehozhassák a nemzeti és nemzetközi fejlődés premisszáit. Mindennek a hegemonia talaján kell végbemennie¹⁶.

Éppen ez az a pont, ahol nincs ellentét a demokrácia és a hegemonia között, amennyiben ez utóbbi az állami és politikai vezetés összekapcsolásának, a konszenzus elérésének képességét jelenti¹⁷. A szocialista átalakulásnak – lényegében – demokratikusnak kell lennie, mind Keleten, mind Nyugaton: konszenzus nélkül nem lehet kormányozni.

A demokrácia-hegemonia viszony kapcsán Gramsci a leginkább elméleti vitát tulajdonképpen B. Crocéval vívta. Croce elképzeléseiben a kulturális hegemonia olyan tervezete élt, amely a gazdasági ellenében az etikai-politikai elemet privilegizálta, s így megfelelő színteret biztosított a polgárság hegemoniája számára. Gramsci nem téved nagyot, amikor Crocét a revizionizmus¹⁸, az európai szociáldemokrácia és maga Bernstein elméleti forrásaként határozza meg.

Ennélfogva az említett demokrácia-hegemónia viszonyban definiált demokrácia színterén általánosan elfogadott szabályok szerint zajlanak az összecsapások, az ellenfelek eltérő értékeket és célokat tűznek maguk elé, ez azonban nem zárja ki a nemzeteket és az emberiséget érintő kérdésekben való megegyezést.

A politikai autonómia eléréséhez szükséges elsődleges feladat egy kiterjedt kulturális háttér megteremtése: ezt kell célul tűzniük a dolgozó tömegeknek, ha vezetni kívánják a társadalom nagy megújulási folyamatát, mely számol magának a folyamatnak alapjaiban rejlő feszültségekkel.

Ez Gramsci nagy öröksége, gondolatának e heroizmusa tartalmazza az általa vívott politikai harc szellemi nagyságát.

/Fordította: Dukát Judit/

J E G Y Z E T E K

1 "Azok a katonai szakemberek, akik ma az állóháborúhoz ragaszkodnak, ugyanúgy, ahogyan azelőtt a manőverezőhöz, bizonyára nem azt állítják, hogy a régebbi típust törölni kell a tudományból: hanem azt, hogy az utóbbi az iparilag és polgárilag legfejlettebb államok háborúiban inkább csak taktikai, mintsem stratégiai funkcióval bírónak tekintendő, ugyanúgy, mint azelőtt az ostromharc a manőverező háborúval szemben.

Ugyanennek a funkciócsökkenésnek a politika művészetében és tudományában is végbe kell mennie, legalábbis a legfejlettebb államokat illetően, ahol a (polgári társadalom) fölöttébb bonyolult struktúrává lett, ellenállóvá a közvetlen gazdasági elem /válságok, depressziók, stb./ katasztrofális (áttöréseivel) szemben: a polgári társadalom felépítményei olyanok, mint a modern háborúban az árokrendszer."

/A. Gramsci: Filozófiai írások, Budapest, 1970. Kossuth 320. o./

2 V.ö.: A. Gramsci: Ordine Nuovo /Új Rend/ Torino, 1954, Einaudi, 136. old.: "Azt állítottuk: 1./ a forradalom nem szükségszerűen proletár és szocialista akkor, ha a polgári állam politikai kormányának megdöntését tűzi célul és valósítja meg: 2./ nem proletár és szocialista akkor sem, ha azon képviseleti

intézmények és államigazgatási gépezet megsemmisítését tűzi célul és valósítja meg, amelyeken keresztül a központi kormány a polgárság politikai hatalmát gyakorolja: 3./ végül nem proletár és szocialista abban az esetben sem, ha a népfelkelések hulláma idején olyan egerek ragadják magukhoz a hatalmat, akik magukat kommunistáknak nevezik /és valóban azok is/. A forradalom csak abban az esetben proletár és szocialista, ha azoknak a proletár és szocialista termelőerőknek a felszabadítását jelenti, amelyek magán a tőkés osztály uralta társadalmon belül jöttek létre..." Kevéssel előbb, ugyanebben a bekezdésben Gramsci így ír: "A lezajlott forradalmakból szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy az oroszországit követő összes többi két szakaszban lezajló forradalom elbukott. /.../ a forradalom, amelynek során a proletariátus megszerzi a társadalmi hatalmat, csak dialektikus folyamatként fogható fel, amelyben a politikai hatalom az ipari hatalmat, az ipari pedig a politikai hatalmat teszi lehetővé."

3 A Kelet és Nyugat közötti különbség, a politikai és civil-társadalom, valamint a történelmi folyamatok világméretűvé tágításának problémája Gramsci gondolkodásának három különböző momentumában foglalható össze: "...Közép- és Nyugat-Európában a kapitalizmus fejlődése nemcsak a széles proletárrétegek kialakulását hozta létre, hanem – éppen ezért – megteremtette

a felsőbb réteget is, a munkásarisztokráciát a hozzákapcsolódó szakszervezeti bürokráciával és szociáldemokrata csoportokkal együtt. Az a meghatározottság, ami Oroszországban direkt volt és utcára lökte a tömegeket, forradalmi támadásra, Közép- és Nyugat-Európában mindazzal a politikai felépítménnyel bonyolódott, amit a kapitalizmus nagyobb fejlettsége hozott létre, lassabbá és óvatosabbá teszi a tömegek cselekvését és így a forradalmi párttól egy jóval összetettebb és hosszabb lélegzetű stratégiát követel meg, mint amilyenre 1917. márciusa és novembere közti időszakban a bolsevikoknak szüksége volt." /Gramsci Togliattinak, Terracininek és a többieknek 1924. február 9-én Bécsből írott levele./ Ld. még: "...Meg kell jegyezni, hogy a fejlett kapitalista országokban az uralkodó osztály olyan politikai és szervezeti tartalékokkal rendelkezik, amilyenekkel Oroszország például nem rendelkezett. Ez annyit jelent, hogy még a nagyon súlyos gazdasági válságoknak sincs közvetlen kihatása a politika területére. A politika mindig késik és nagyon késik a gazdasághoz képest. Az államapparátus sokkal ellenállóbb, mint ahogy az ember gyakran gondolná és sokkal több rendszerhez hú erőt képes megszervezni a válságos időkben, mint ahogy azt a válság mélysége feltételezni engedné. Ez különösen a legfontosabb kapitalista államokra vonatkozik. Olyan periférikus államokban, mint Olaszország, Lengyelország, Spanyolország, Portugália, az állami erők kevésbé hatékonyak. Ezekben az országokban azonban

egy olyan jelenség van jelen, amellyel nagyon is számolni kell. A jelenség szerintem ebben áll: ezekben az országokban a proletariátus és a kapitalizmus között a közvetítő osztályok széles rétege található, amelyek saját politikát akarnak és bizonyos értelemben tudnak is folytatni, olyan ideológiákkal, melyek gyakran a proletariátus széles rétegeit is befolyásolják, de amelyeknek különös befolyásuk van a paraszti tömegekre." /Jelentés a Központi Bizottságnak, 1926. augusztusa. A. Gramsci: Ifjúkori írások 1914-1926, Budapest, 1987, MKKE Társadalomelméleti Kollégium, 180-181. old./

A "Börtönfüzetek"-ben pedig Gramsci vizsgálatának középpontjába a hatalom kiszélesítésének lehetősége és a hegemonia tökéletes országokat érintő problémája kerül: "Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt: nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete. Az állam csak előretolt lövészárk volt, s mögötte erődök és kazamaták vaskos láncolata húzódott meg: ennek szilárdsága természetesen államonként változott, de éppen ezért volt szükség az egyes országok helyzetének alapos felderítésére."

/A. Gramsci: Az új fejedelem, Budapest, 1977. Magyar Helikon, 129-130. old./

4 A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságához írott levél A. Gramsci: Scritti politici, Roma, 1973, Editori Riuniti, 232-238. old.

5 A. Gramsci: Quaderni del carcere /Börtön-füzetek/ 763-764. old., 1053. old.

6 G. Amendola: Storia del Partito Comunista Italiano 1921-1943, Roma, 1978, Editori Riuniti, 181-187. old. Teljesen világossá válik Gramsci elszigeteltség-érzése, ha elolvassuk 1931. november 30-án kelt Julcának írott levelét. Ld. még: "Ha tulajdon életed egyetlen célnak szenteled, melybe energiáid és tennivágyásod legjavát sűríted, nem feltétlenül szükséges-e az hogy ne maradjon rejtve több-kevesebb, vagy akár csak egyetlen személyes ütközeted sem?" /A. Gramsci: Lettere dal carcere, P. Spriano gondozásában megjelent válogatás, Torino, 1979, Einaudi, 148. old./

7 A. Gramsci: Quaderni del carcere /Börtön-füzetek/, 1743-1744. old.

8 A. Gramsci: Quaderni del carcere /Börtön-füzetek/ Torino, 1975. Einaudi, 1020-1021. old.

9 U.o. 886. old.

10 U.o. 662, old., 1558. old., 1601. old.

11 "A passzív forradalom fogalmának magyarázataként alkalmazhatjuk a molekuláris változások elméletét, mely változások során valóban progresszíven módosul az erők korábbi összetétele és amely így újabb változások kiindulópontjává válhat." /U.o. 1767. old./ A passzív forradalom és a transzformizmus viszonyáról ld.: U.o. 962-963. old.

12 U.o. 1312-1313. old., 2139-2147. old.

13 U.o. 1227-1229. old.

14 U.o. 1728-1730. old.

15 U.o. 1584. old.

16 "A hegemonia tehát olyan képesség, amely az ideológia segítségével egyesít és tart össze egy olyan társadalmi blokkot, amely közel sem homogén, hanem mély osztályellentétek jellemzik. Egy osztály addig uralkodó, hegemon és vezető, amíg képes összetartani politikai, ideológiai és kulturális tevékenysége révén a heterogén erőkből álló csoportot és meg tudja akadályozni, hogy az uralkodó ideológia válságát, majd elutasítását eredményezze az említett erők közötti ellentét kirob-

banása, ami egyben a hatalmon lévő politikai erők válságát is jelentené." /L. Gruppi: Il concetto di egemonia in Gramsci, Roma, Editori Riuniti, 88-89. old./

17 "...Ám a demokratikus irányzat lényegileg nem jelenthet csupán annyit, hogy a segéd munkásból szakmunkás lesz, hanem azt jelenti, hogy minden "állampolgár" lehet "vezető", és a társadalom – ha csak "elvontan" is – megteremti számára az általános feltételeket, hogy azzá lehessen: a politikai demokrácia arra irányul, hogy vezetők és vezetettek egységessé váljanak /a vezetettek egyetértésével történő vezetés értelmében , biztosítva minden vezetett számára az e cél eléréséhez szükséges képességek és általános technikai felkészültség ingyenes elsajátítását." /A. Gramsci: Válaszút a pedagógiában, Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 151. old./

18 A. Gramsci: Quaderni del carcere, 1213-1214. old.

Antonio Infranca:

A gyakorlat fogalmának eredete Gramscinál

Benedetto Croce 1937 augusztusában abban a meggyőződésben fejezte be a "Hogyan született és halt el az elméleti marxizmus Olaszországban /1895-1900/" című tanulmányát, hogy nekrológot fogalmazott. Az elméleti marxizmus szerinte nemcsak Olaszországban, hanem ott sem születhet újjá, ahol a marxizmus hatalmi rendszerré vált, tehát ahol egy olyan, az elméleti marxizmus "tökéletesítésére és szemléltetésére szolgáló" kísérletet jelentett, "amely csak távolról hasonlított volna ahhoz, amivé Olaszországban az az 1895-ös és 1900-as évek között vált"¹.

Ugyanebben az évben, 1937. április 27-én ért véget Antonio Gramsci, a marxizmus legkiemelkedőbb és legragyogóbb tehetségű olaszországi képviselőjének tragikus sorsú élete: Pirandello személyében pedig az olasz Novocente legismertebb entellektüelje veszett el. Croce ítélete az idők során ugyan hibásnak bizonyult; egy alapigazság mégis rejlik benne. A múlt század utolsó éveiben Olaszországban a marxizmus valóban az értelmiségi rétegek figyelmének középpontjában állott, az elméleti viták folytatója pedig Gramsci marxizmusa lesz. 1895 és 1900 között három szerző, akik véleményem szerint Gramsci börtönbeli elmélkedéseire jelentős hatással voltak, publikál írásokat a marxizmusról: 1895-96-ban Antonio Labriola, 1899ben Giovanni Gentile, 1900-ban maga Croce. Gramsci az említett filozófusok muráin elmélkedve kezd Maxi és a történelmi materializmus újraolvasásához.

Labriola hatása folyamatos, ugyanakkor Gramsci Gentilével és Crocéval szembeni álláspontja ellentmondásos. Az ellentmondás sajátos, hegeli értelmezésben vett fajtájáról van szó, azaz Gramsci Benedetto Croce és Giovanni Gentile tagadójaként lép fel, azokat tagadva meg tehát, akiktől gondolataik eredményét átvette és beolvasztotta saját elképzeléseibe. Gramsci Crocéval és Gentilével szemben külön-külön tanúsított állásfoglalása sem ugyanaz, és nem is lehet az. Nem lehet ugyanaz, mert Gramsci nagyon is képes arra, hogy egyikük elméleti álláspontját a másiktól megkülönböztesse.

A "Börtön-füzetek" elmélyült olvasásából világosan kiderül, hogy Croce az az ellenfél, akitől az ország kulturális hegemóniáját kell visszavenni: Gentile viszont sokkal veszélyesebb ellenfél, mert ereje, a történelmi esetlegességek ellenére, elméleti és egyben spekulatív is, nem csupán politikai. Spekulatív téren fölénye kétségtelen Gramscival szemben. Gramsci valóban nagy jelentőségű politikai teoretikus volt, de spekulatív oldalról hátvédharcot kellett folytatnia, hogy a marxi kategóriáknak visszaadja a maguk eredetiségét, teljes mértékben fel is tudta használni e gondolat lehetőségét, a továbbiakban látni fogjuk hogyan.

Maga Gramsci azt állítja: "Egy politikus filozófiáról ír, holott "igazi" filozófiáját politikai írásaiban kell

keresni."² Éppen a politika, nem pedig a spekuláció az, amely Gramscinál "erős" fogalmakban, mondhatni arisztotelészi terminusokban van meg, abban az értelemben, hogy Gramsci az embert "politikai lény"-ként értelmezi, aki polisban él és kollektív szervezetek részét képezi³. A crocei filozófia kritikájának terve a "Börtönfüzetek"-ben felvázolt kollektivitás és individuum közötti viszony definíciójában rajzolódik ki. Bírálatának középpontjában a hegemonia fogalma áll, azaz egy olyan kísérlet, melynek eredményeképpen létrejön az a kulturális hegemonia, ahol a két alapvető momentum: értelmiségi rétegekben a crocei idealizmus hatásának marxizmussal való helyettesítése, valamint az individuum és kollektivitás közötti új kapcsolat kialakítása.

Maga Gramsci is beismeri, hogy crocei szellemben írt, ami tulajdonképpen annak bizonyítéka, hogy szerzője jól ismeri analizálandó tárgyát⁴.

Melyek is a Gramsci kritikájában alkalmazott eszközök? Itt érkezünk el a vizsgálandó kérdés magvához. Az imént említettem, hogy Gramsci sokkal inkább a politika teoretikusa, mintsem spekulatív filozófus, ugyanakkor jelentékeny elméleti éleslátásról tesz tanúbizonyságot, amikor saját politikai harcához felhasználható elméleti eszközök kiválasztásáról van szó. Gramsci Croce filozófiája elleni kritikájában alkalmazott

alapvető eszköz: a gyakorlat kategóriája, ahogyan azt Gentile a "Marx filozófiája" c. írásában /sokkal pontosabban és világosabban, mint Labriola/ meghatározza: "a gyakorlat a szubjektum és objektum közötti viszonyt jelenti. Tehát nem szubjektum-individuum, nem is objektum-individuum, mint olyan *sic et simpliciter*: hanem az egyik nélkülözhetetlen kapcsolata a másikkal és megfordítva, tehát az ellentétek egybeesése. Nem nevelők az egyik oldalon és tanulók a másikon: hanem nevelők, akik tanulnak, a tanulók, akik nevelnek."⁵ Crocénél viszont ún. "megkülönböztetések filozófiája" van jelen, amelyből csak Gentile aktualizmusával összevetve tűnnek elő a marxizmusból átöröklött elemek⁶. Gentile esetében nyilvánvaló a marxi szöveg korrekt olvasata, ennek ellenére megfigyelhető az a folyamat, hogy *a priori* módon ítéli meg a marxizmust, miközben fenntartja azt a nézetét, hogy "az az erő, mely az anyagot lassan-lassan egy dialektikus és célirányos fejlődés során átalakítja, racionális erő: az ész, a szellem."⁷

Ha elméleti mérleget vonunk, előtűnik Gentile hegeli indíttatása: Marxra vonatkozó kritikája pedig redukálónak bizonyul, abban az értelemben, hogy Gentile Hegelre próbálja Marxot redukálni, valamint abban, hogy e két gondolkodót történelmen kívül hasonlítja össze. Így tehát inkább csak az elméleti kategóriákat kívánja értékelni, mintsem azt, hogyan képes akár Marx, akár Hegel bármelyik elképzelése a történelmi

valóságba beépülni. Gramsci az, aki a történelem valóságában világítja meg a Marx és Hegel közötti szembenállást, bár ez a megoldása nem volt teljesen eredeti, jelentőségét különösen Gentilével szembeni nézetkülönbsége mutatja. Gentile újraolvasása során Gramsci valójában csak újból előveszi a gyakorlat kategóriáját, de úgy, hogy közben megfordítja az elméleti vonatkozási pontokat. Buci-Glucksman határozta meg nagyon találóan⁸, hogy Gramsci megfordította a tiszta aktus gentilei fogalmát, hogy kivonja belőle a gyakorlatot, amelyet aztán megmerít a konkrét valóságban: Mit is jelent a monizmus? "Biztos, hogy sem a materialista, sem az idealista monizmus fogalmat, hogy az ellentétek azonosságát a konkrét történelmi aktusban, vagyis az emberi tevékenységet /történelem-szellem/ konkrétan, amely elválaszthatatlanul összekapcsolódik egy bizonyos szervezett /történelmivé lett/ "anyaggal", az ember által átalakított természettel. A tett /gyakorlat, történés/ filozófiája, de nem a "tiszta" tetté, hanem éppenséggel a "tisztátalan reális tetté, a szó legprofánabb, legvilágibb értelmében."⁹

A gentilei tiszta aktussal Gramsci a munkát állítja szembe, a gyakorlat eredeti formáját, amely az embert a történelmi és természeti viszonyok között elhelyezi. Mindez csak úgy születhetett meg, hogy Gramsci megismételte azt, amit Marx is megtett Hegel interpretálóival szemben, azaz a "kritikai kritika kritikáját."

Itt szükséges megemlíteni, hogy Gramsci Gentile és Croce kategóriáit abból a meggondolásból fordítja meg, hogy – egyrészt – Gentile felhasználható a Croce elleni kritikához, másrészt mert mindketten úgy kísérelték meg visszafordítani, illetve redukálni a marxizmust, hogy közben egy hamis polgári tudatformát testesítettek meg. Gramsci Crocéről tett megállapítása szerint a történelmi materializmus számára kiindulópont, "megszállottság" volt, bár ez ugyanígy elmondható Gentile esetében is.¹⁰

Gramsci róluk adott kritikájának feladata éppen az, hogy a marxizmusnak visszaadja természetes életerejét, amely ebben az esetben a történelem konkrét valóságával való összevetést, ennél fogva a gyakorlat eredeti jelentésének újrafelvetését jelenti. Ezt egyébként már Labriola is megtette¹¹, de csak anti-metafizikai értelemben, illetve a történelmi materializmus történetfilozófiájának létrehozása reményében. Gramsci esetében viszont a gyakorlat nem csupán elméleti, hanem történelmi-politikai értéket is képvisel.

Visszaállítva ily módon a gyakorlat kategóriájának Gramsci által használt jelentését, immár világosan érthető híressé vált mondata: "Croce filozófiáját semmiképpen sem vizsgálhatjuk Gentile filozófiájától függetlenül. Egy anti-Croce-nek anti-Gentile-nek is kell lennie."¹² Az aktualizmus

a crocei idealizmus hátterét adja, s a kettő együtt alkotja az idealista kulturális hegemonia¹³ alapelemét, melyet Gramsci a marxizmus javára akar tőlük visszavenni. Minden ellenségével felveszi tehát a harcot az ország kulturális hegemoniájáért, úgy, hogy közben saját fegyvereiket fordítja ellenük, ami azért lehetséges, mert a Croce és Gentile által alkalmazott kategóriák megegyeznek a gyakorlat filozófiájának kategóriáival.

Gramsci másik zseniális felismerése az, hogy megértette: a 20-as, 30-as években Európában zajló kulturális vita¹⁴ magva a marxizmus, az olasz idealizmus pedig lényegében a kortárs filozófia "reakciós reformja."¹⁵

Nem számít különösnek, hogy Gramsci Gentile aktualizmusából meríti kategóriáit, hiszen mindez Croce-ellenes szempontból történik, abból a célból, hogy radikális következtetéseket vonjon le ez utóbbinak elméleti tételeiből, és kiemelje a tételek konkrétságának mélyben rejlő hiányát¹⁶. Ennek megvalósítása érdekében Gramsci, hegeli értelemben, a gentilei álláspontot fogadja el, amely a marxi gyakorlat fogalom tekintetében annak tagadásaként értékelhető. Helyesen állapítja meg Carocci, hogy "Gramsci számára nem volt hiábavaló Gentile működése."¹⁷

Amikor a XIX. század végén Olaszországban fellángolt a vita a történelmi materializmus körül, Gentile már valóban sokkal pontosabb fogalmakkal rendelkezett, mint Croce. Közismert tény, hogy az akkor divatos kérdésre, tehát hogy a történelmi materializmus a történelem filozófiája-e avagy sem, Croce tagadólag válaszolt, míg Gentile, jóllehet kritikai álláspontról ítélte meg a kérdést, igenlő választ adott. Gramsci Gentile oldalán áll¹⁸.

Egészen már elméleti szintet képvisel az, amit Gentile a "Marx filozófiája" című írásában, különösen annak második tanulmányában ér el. Gentile szerint a marxizmus a metafizikának a gyakorlat kategóriáján alapuló egyik formája: "A gyakorlat magával hoz egy jelenségen túli, metafizikai valóságot", néhány sorral ezelőtt így ír: "A pontos körülhatárolás idegen a hegeliánus Marx gondolatától, aki csupán annyiban áll szemben Hegellel, amennyiben a gondolatot mint kiindulópontot az anyaggal helyettesíti."¹⁹

Gentile tehát a filozófia hagyományos kategóriáival kívánja értelmezni a marxizmust, úgy, hogy a gyakorlatnak egy eltérő jelentését, a "megfordított" gyakorlat értelmezését veszi alapul, Gramsci viszont a gyakorlatnak konkrét és történelmi jelentését hangsúlyozza. Gramscinál a gyakorlat, mint anyag és szellem egysége jelenik meg, nincs tiszta határvonal

a két alkotóelem között, s közben változatlan marad az objektum-szubjektum hegeli viszonyának és az ellentétek egységének elméleti struktúrája²⁰. Gramsci változatlanul hagyja azt a struktúrát, ahol nincs éles elválasztó vonal a nevelő és tanuló között, s közben a hegemoniáért vívott harcot a nép nevelésének síkjára tolja át. Ezen a területen is össze kell vetnünk a gentilei aktualizmussal.

Gramsci, ugyanúgy, mint Gentile érzi a nevelés reformjának szükségességét, de tőle eltérően pedagógiai tervezetét nem bízta az intézményekre, iskolákra, hanem inkább a politikai harcra, a konkrét gyakorlatra. Gramsci saját gyakorlat értelmezéséből arra a következtetésre jut, hogy a cselekvés egyben nevelés is. De új értelemben vett nevelés, mely mindig a jelenből indul ki, azt átformálva, lényegében tehát "átalakítás". Gramscinál a gyakorlat szerepe a jelen /és annak minden aspektusa/ átalakításában áll, tehát a hegelianizmus és a nevelés átalakításában is.

/Fordította: Dukát Judit/

J E G Y Z E T E K

1 B. Croce: *Materialismo storico ed economia marxistica*, Bari, 1978, Laterza, 294. old.

2 A. Gramsci: *Il materialismo storico*, Roma, 1975, Editori Riuniti, 7. old.

3 La filosofia di Marx /Marx filozófiája/ c. tanulmányában maga Gentile jelezte, hogy lényegében Marx javasolta újra a "politika" fogalmának arisztotelészi értelemben vett felelevenítését. V. ö.: La filosofia di Marx, Firenze, 1974, Sansoni, 161. old. V. ö.: U. Cerroni: Lessico Gramscino, Roma, 1978, Editori Riuniti, 16. old.

4 A. Negri szerint Gramsci nem megy túl az aktualizmus távlatain, annak ellenére sem, hogy az ember-valóság viszony materialista újraolvasását adja. V.ö.: A. Negri: Giovanni Gentile, 2. köt. *Sviluppi e incidenza dell'attualismo*, Firenze, La Nuova Italia, 26. old.

5 G. Gentile, I.m. 160. old.

6 A. Gramsci, I.m. 222. old.

7 G. Gentile, I.m. 164. old.

8 C. Buci-Glucksmann: Gramsci e lo stato, olasz kiadása: C. Mancina és G. Saponaro, Roma, 1976. Editori Riuniti, 349. old.

9 A. Gramsci: Filozófiai írások, Budapest, 1970, Kossuth, 100-101. old.

10 A. Gramsci: I.m. 258. old.

11 A. Labriola: La concezione materialistica della storia, Bari, 1973, Laterza, 233. old.

12 A. Gramsci. I.m. 238. old.

13 U.o., 222. old.

14 U.o. 94. old.

15 U.o. 288. old.

16 U.o. 222. old.

17 G. Carocci: Piero Gobetti nelle storia del pensiero politico italiano, "Belfagor", 1951, 131. old. M. Spinella úgy értelmezi

Gramsci Gentiléhez való viszonyát, mint a fiatal marxista gondolkodó és idealista éveinek önkritikáját. V. ö.: M. Spinella: Introduzione a Badalono e altri, Attualita di Gramsci, Milano, Il Saggiatore, 1977, XII.

18 A. Gramsci, I.m. 152. old.

19 G. Gentile, I.m. 133. old.

20 Ezt a tényt, még ha implicit módon is, Buci-Glucksmann ismerte fel /Buci-Glucksmann, I.m. 422. old./, amikor megállapítja: "Gramsci gyakorlat-meghatározását nem szabad a gentilei szubjektum és objektum "aktus"-ban megvalósuló azonosságra redukálni. Ha szubjektumról és objektumról beszélünk /.../, mindenképpen az anyag, munka és politikai gyakorlat kapcsolatáról van szó."

Mezei György:

Gramsci – avagy a baloldali érzület rajza^x

Gramsci baloldali filozófus volt, s manapság az egyik legstílszerűtlenebb dolog a baloldali filozófia. Hiszen nemcsak arról van szó, hogy a plebejus bölcsélet mindenkor önellentmondás, hanem arról is, hogy a nyolcvanas évek a konzervatív érzület kiterebélyesedését hozták magukkal. A baloldali filozófus maga is furcsa szerzet: miközben a legkevésbé sem csodálkozna azon, hogy mindennapos rohanása közben – egy találó helymegjelölést kölcsönözve¹ – a Szent István körút és a Váci út sarkán belebotlana Marxba és öt-tíz percet szentelnének közös szívfájdalmaik megbeszélésének, aközben Budapest nem kevés pontján még saját létezésében is kételkedne, ha nem olvasta volna Gerald A. Cohen "The Structure of Proletarian Unfreedom" című írását².

Világos dolog: az érzületre alapozott politikai és gazdasági gyakorlat fölmérhetetlenül sok kárt okozott, s a problémák ecsetelésében még a kiváló Fordulat és reform³ szerzőinek tollán is érzékelhető a kényszerű öncenzúra. De ez a csódtömeg – amit már eleve nemcsak a tapasztaltabb közéleti emberek, hanem az utca józan embere is előre látott⁴ – megkérdőjelezné magának ennek az érzületnek a jogosságát? Aligha. Bár nem találtam magyar megfelelőjét egy "reform-mesekönyvben"⁵ G. A. Cohen Marx's Theory of History – A Defense

című monográfiája mottójának – "FOR WHAT THEY ALL SAID WAS '...It depends ... It all depends ... It all depends on WHERE YOU LIVE and WHAT YOU HAVE TO BUILD WITH'"⁶ –, ettől még szép számmal vannak és mindig lesznek is olyan felnőttek és gyermekek, akiknek érzületével szól ez a mottó, s akik ezért a szabadság vagy a méltóság alapértékeit súlyozva mindkettőt, de inkább ez utóbbit fogják választani. Egyebek között ezt akarhatta ama fordulatával kifejezésre juttatni Max Weber, hogy a munkásság mindig is szocialista marad. Hiszen a manapság szokványossá vált liberális értelmezés szerinti szabadság összefér a másik szabadsághiányával, az a méltóság azonban, amely nem törekszik a másik méltóságának őrzésére, meglátásom szerint valójában hiú /adott esetben ördögi/ dolyf. S ezt annak tudatában írom, hogy az embernek nagyon is jó oka van követelni-óvni azokat a szabadságait is, amelyekkel nem akar vagy nem képes élni.

Az újkonzervatív Scruton – sietek hangsúlyozni: messzemenően egyet kell érteni a "sztálinizmusról" /az én szóhasználatomban: a szektás és dogmatikus voluntarizmusról/ adott konzervatív kritikával – néhány meglehetősen kézzelfogható motívumból eredezteti a szocialista érzületet. Utal például a kétkezi munkásnak főnökével szembeni indulatára vagy arra, hogy a hatalomból kizárt értelmiségi is affinitást mutat emez eszmekör iránt⁸. /A szocializmusnak *par excellence*

értelmiségi ideológiaként való értelmezése persze jóval régebbi, például a lengyel Waclaw Machajski 1905-ben az értelmiségi munkásról oroszul írott könyvében⁹ azt fejtegeti, hogy a szocialista mozgalom elégedetlen értelmiségiek ideológiája, s hogy e mozgalom sikere egyáltalában nem osztálynélküli társadalomhoz vezetne, hanem új uralkodó osztályt fiadó államkapitalizmushoz./ Scruton másott pedig arra utal, hogy a baloldali ideológia "rent seeking behaviour" kifejeződése, vagyis a redistribúció érhálózatára rátelepült csoportok legitimációjának eszköze¹⁰. /Azt is sietek leszögezni, hogy az államszocializmusról adott konzervatív kritikának is jelentős mozzanatait fogadja el az elfogulatlan elemző./ A The Thinkers of the New Left szerzőjének mindezekben a megjegyzéseiben persze van valami, de egyfelől militáns rosszindulattal, másfelől a lényeg mellett elmenve fogalmazza meg észrevételeit. Első megjegyzése eleve megkérdőjelezi a társadalomban alul élők méltóságigényének jogosságát, pedig érzésem szerint – akárcsak a Kant által jelzett metafizika iránti hajlam, tehát az a késztetés, hogy az ember felvesse és lehetőségeihez mérten megválaszolja élete nagy kérdéseit – a méltóságigény az emberi lélek legbensőbb magvához tartozik. Gondoljunk John Stuart Mill szavaira: "to work at the bidding and for the profit of another ... is not ... a satisfactory state of human beings of educated intelligence, who have ceased to think themselves naturally inferior to those whom

they serve."¹¹ Az emberi személyiség már eleve deformálódik, ha nincs módja méltóságigényének érvényre juttatására. S ha vitatható is, és vitandó is a bolsevikok, az általuk létre hívott rezsim majd annak újabb testetöltései által használt politikai eszköztár – hiszen szándékuk önmaga ellentétébe fordult: az emberi méltóság gyilkos – alantas lábbal tiprásához vezetett, s persze igaza van szegény Lengyel Józsefnek, hogy a barna és a vörös párhuzamba állítható egymással¹² –, törekvésük történelmi legitimitásához nem férhet kétség. Amennyire jogos ugyanis a sebészprofesszor undora – Bulgakov "Kutyaszív" című novellájára¹³ utalok itt – a betolakodó toprongyos szobafoglalókkal szemben, s viszolygása a proletariátustól, éppoly jogos ezek igénye, hogy meghaladják azt az állapotot, amit a következő karakterizál: "Nem lehet egy és ugyanazon időben villamossíneket söpörni és spanyol rongyosok sorsát intézni. Ez senkinek sem fog sikerülni, ... a legkevésbé olyan embereknek, akik a fejlődésben kétszáz évvel vannak elmaradva Európától, és a mai napig nem tudják rendesen begombolni a saját nadrágjukat!"¹⁴ Amilyen jogos az egyik Buddenbrook Pöbelt sziszegése, éppoly jogos a Háború és béke sebesült parasztkatonájának arisztokrata látogatóhoz idézett sóhaja:

A "jobboldali", "baloldali" minősítéseknek nincs értelmük önmagukban, igazi reflexiós meghatározások ezek, csak egymásra vonatkoztatottan van valóságuk: ha bármelyik oldal fel akarná

számolni a másikat, mintha csak egy arcot, egy fát vagy egy égitestet akarna megfosztani az egyik felétől. S aligha tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy az az ember, aki életesélyi tényezőkben /anyagi gazdagságban, hatalmi hozzáférhetőségekben és kulturális ismeretekben-készségekben/ gyenge társadalmi környezetekkel-csoportokkal azonosítja önmagát, a baloldali, aki pedig életesélyi tényezőkben erős közegekkel-csoportokkal identifikálódik, az jobboldali eszmék, eszmekörök, érzületek iránt fog hajlamot érezni. Ez a meglátás teszi plasztikussá azt is, hogy Scruton amaz észrevétele, miszerint a szocializmus egy berendezkedett redisztributív hatalom ideológiája, miért veti el azt, ami számomra lényegnek tűnik. A tankönyvmarxizmus persze ez is, de eredendően a szocialisztikus eszmekörök semmiféle hatalmi apologetikát sem szolgáltak, hanem a társadalmak alsóbb rétegeinek-osztályainak emancipációs törekvéseit fejezték ki.

Akik a szocialisztikus eszméket apológiaként vagy a pozícióteremtés eszközeként használták /s ezeket az embereket nem igazán ítélem el, hiszen az ideológiai homogenizáció igénye szükségszerűen vezet hipokrita képmutatáshoz, s régen rossz annak a társadalomnak, melynek, mint Brechtől tudjuk, hősökre, s tegyük hozzá, szentekre van szüksége/, azok a lehető legtermészetesebb módon fordultak-fordulnak szembe tegnapi önmagukkal, hiszen ez a tegnapi önmaguk sem ők maguk voltak,

akik viszont önmagukat jelentős részben azonosnak tudják az életesélyi tényezőkben gyenge rétegekkel, azok a rekapitalizálódás során is éppily természetességgel fogják önmagukat marxistának tekinteni, mégha már eleve tisztában voltak a különböző marxista irányok korlátaival, és Tom Bottomore-ral a lehető legmagátólértetődőbb módon az újragondolás-újraértékelés latin eredetű terminusát a lehető legpozitívabb értelemben használják: "maga a 'revizionizmus' szó tudományos értelemben teljességgel félrevezetővé vált azáltal, hogy már eleve pejoratív mellékszöngére tett szert, a marxista elmélet ugyanis, ha a társadalom empirikus elméletét jelenti, teljességgel nyitott kell hogy legyen az új eszmékből fakadó kritikának. Ebben az értelemben a 'revizionizmus' sokkal inkább a legmagasabb rendű erény, semmint az elkövethető legnagyobb bűn".¹⁵

Az a tény, hogy az egyes társadalmakban spontán módon, a társadalmi reprodukció mindennapjaiban egyes szociális közegekhez rendeltlen kel életre újra és újra és nyer megerősítést a két póluson található érületbeli beállítódás, nem jelenti persze azt, hogy ne lehetne tartalmi vonatkozásokat is említeni. Bár Scruton nem foglalkozik kiváló A Dictionary of Political Thought című kézikönyvében kellő súllyal a szociáldemokráciával, történeti értelemen, úgy vélem, lényegiben teljesen korrekt az a kép, amit a baloldal világlátását jellemezve rajzol fel¹⁶. Ez az érület ellenséges

a magántulajdonnal szemben, és úgy véli, hogy a társadalmi /főleg államilag ellenőrzött/ tulajdonra alapozott rendszer az előbbi ésszerű alternatívája: ellenséges a proletariátustól különböző osztályokkal, főleg a polgársággal szemben, továbbá az establishment ellenében, annak minden formáját, a hivatalok, tisztségek és kormányzati méltóságok minden szimbolikus kifejeződését beleértve erre az érzületre nézve meghatározó az a vágy, hogy privilégiumoktól, protekcióktól és az öröklés elvétől mentes osztály nélküli társadalom jöjjön létre: az a hit, hogy léteznek bizonyos természetjogok /vagy emberi jogok/ különösen olyanok, amelyeket a munkásosztály törekvéseihez lehet kapcsolni, egyetemben a társadalmi igazságosság óhajával: továbbá az a hit, hogy demokráciára, a kormányzásban való népi részvételre vagy legalábbis nézetegyeztetésen alapuló kormányzásra van szükség: az a meggyőződés, hogy van haladás a történelemben, és az forradalommal vagy reformmal vihető keresztül: egalitáriánus hajlamok, anti-nacionalista /bár nem szükségképpen internacionalista/ tendenciák, hit a jóléti államban, az oktatás, az egészségügy és a legfontosabb erőforrások fölötti állami ellenőrzésben.

Nos, ez a jellemzés nagyon pontosan illik Gramsci meggyőződéseire¹⁷. A proletariátus ügyével való azonosulás mozgatta, a burzsoáziát az ősellenségnek tekintette, és olymódon adta át magát minden életenergiájával a hatalomért

folyó politikai küzdelemnek, hogy nem volt pontos elképzelése arról: miként működik egy gazdaság, mit lehet és /a pusztulás terhe mellett/ mit nem lehet kezdeményezni a hatalom kormánykereke mellől. Pedig az "on s'engage et puis on voit" történelmi ágensek részéről a lehető legfelelőtlenebb, hogy ne mondjam bűnös elv. Az "először elkötelezzük magunkat, s aztán majd meglátjuk" alapvetően szándékeltikai princípium: mentesülök a bűn elkövetése alól, mert az az osztály nélküli társadalom, amit létre akarok hozni, a legfőbb jó, amelynek létrehozataláért – jól ismerjük ezt a problémakomplexust – semmilyen eszköz alkalmazása sem drága. Pedig – Max Weber "Politik als Beruf" című előadásához kapcsolódom itt – etikai álláspontot alighanem csak a következmények felől lehet megalapozni: nem állhatunk meg az "ész cselének" /tehát annak, hogy az ember nem, vagy nem mindig és nem teljesen látja előre cselekvései eredményeit/ pusztán hangoztatásánál, hiszen a felnőtt és józan embert épp az jellemzi, hogy van hozzávetőleges képe társadalmának működéséről, és hozzávetőleges képet tud alkotni egy tényellentétes helyzetről, amelyben önmaga jövőendő cselekvésére mint múltbelire tekint vissza és latolgatja annak mibenlétét. Radikalizmusukkal a bolsevivok sorsszerű folyamatot indítottak el: Russell visszaemlékezése szerint az egyik bolsevik vezetővel folytatott beszélgetésére, az a következőképpen jellemezte a helyzetük magvát: "if we do not keel zem, zey vill keel us."¹⁸

A hatalomra aspirálva a küzdelem előrehaladtával egy bizonyos fok után a pusztulás terhe mellett át kellett venniük, meg kellett szerezniük a hatalmat, teljesen függetlenül attól, hogy mennyire volt possibilis, hogy volt-e hosszabb távra szóló programjuk. De én még messzebbre is visszamennék a múltban /bár korántsem 1789-ig, amint azt a konzervatívok tenni szeretik/. Az a társadalomkép ugyanis, mely az érdekek feszületségei és közvetítések nélküli harmóniáját lehetségesnek véli, amely nem ügyel az egyes ember és az osztályok közötti különbségek között azokra a képződményekre, csoportosulásokra, jogi személyekre /hiszen az egyén kizárólag csak számos közbülső közvetítő instancián keresztül integrálódhat társadalmának egészébe/, amelyek mindenkor egymással ellentétesen is ható érdekeket képviselnek – nos, ez a társadalomkép nem az ember felszabadításának, hanem totalitarisztikus megnyomorításának az ideológiája.

Ilyetén felismerések mellett miért ragaszkodjunk ahhoz, hogy marxistának minősítsük önmagunkat? E kérdéssel kapcsolatban természetesen árnyalásra van szükség. Hiszen igazuk van azoknak – például Jon Elsterre gondolok¹⁹ –, akik Marxban mindössze néhány ma is tartható princípiumot, összefüggést foglalnak össze. Marxhoz kapcsolódva azonban az ember kifejezésre juttatja, hogy az emancipáció alapérték számára, mégha az emancipáció tényleges lehetőségeivel kapcsolatosan kijózanítóak is az utóbbi évtizedek. Rendben van,

ne használjuk az egyenlőség kategóriáját, hanem válasszuk középponti értéknek az emberi méltóságot, s ez annál is inkább megfelelőnek tűnik, mert az én méltóságom nem fér össze a másik egyén bizonyos "minimális emberi színvonalának" hiányával, amint erre már utaltam. Az ilyen módon felfogott méltóság köré értékválasztások és elvek szerveződnek, s minél inkább ettől, ezektől eltérő hitvallású emberrel szembesítjük saját gondolkodásunkat, annál inkább valljuk magunkénak a "marxista" minősítést, s megfordítva, minél rokonabb érzületbeli alapokon álló emberrel cserélünk eszmét, annál inkább hajlunk Marxszal együtt azt vallani: "Moi, je ne suis pas marxiste". /S mindez persze tökéletesen megfér azzal, hogy a "marxizmusok", a marxi hagyományból táplálkozó irányzatok történeti, immanens módszertani vizsgálata, rekonstrukciója eleven teoretikus feladat a baloldali érzületű filozófusok számára./

Benyomásom szerint amíg a társadalmakban lesznek – márpedig úgy tűnik, mindig lesznek – életesélyi tényezőkben sűrű és ritka környezetek, addig lesz jobb- és baloldali érzület is, illetve az, ami ennek majd genetikusan megfelel. Ezek az érzületek a mannheimi értelemben *standortsgebunden* hitvallások; durván szólva az egyik a társadalom fenti, a másik pedig lenti régióihoz kapcsolódik²⁰. /Külön tanulmányt érdemelne, hogy milyen típusú eltérítő tényezők léteznek és létezhetnek./

Egy egészséges társadalom működésében a mondott érzületek által meghatározott gazdasági, kulturális, politikai etc. faktorok folyamatos lokális és átfogóbb küzdelmet folytatnak egymással: az egyik a másik számára folyamatosan érzékelhetővé teszi annak korlátait, s a társadalmak életét meghatározó kisebb-nagyobb kormánykerek mellett váltva egymást, vagy együttesen jelenlétükön veszik elejét annak, hogy a gazdaság racionalizálódó és megújulóképesége, illetve a periférikusabb helyzetben lévő emberi tőkébe való beruházás /bár az államszocializmust – ezen alapvetően hadigazdálkodási rendszert értve – ez utóbbi miatt csak akkor lehetne elmarasztalni, ha saját magáról "költött" ideológiai képe, nem pedig tényleges mibenléte alapján ítélnénk meg/ egészségtelenül hosszú ideig a másik oldal fölébe kerekedhessen, rombolva ezáltal a társadalomtestben található emberi szubsztanciát, illetve anyagi reprodukciós képességének érhálózatát. Leegyszerűsítő módon fogalmazva: a jobboldalnak mindenekelőtt a gazdaság autonómiájának biztosítása és a teljesítményelv minél maradéktalanabb érvényre juttatása a hivatása, a baloldalnak pedig a gazdaság humán szempontok szerinti megzabolázása és /mind az induló, mind a már működő/ emberi tőkébe teljesítményszempontoktól függetlenül minél nagyobb beruházás folyamatos kieszközlése.

Meglátásunk szerint tehát a két oldal komplementer, s történelemfilozófiai értelemben mindkettőnek igaza van. Igaza van Friedmannak, amikor magától értetődő módon *en passant* megjegyzi: a lehető legtermészetesebb dolog, ha a társadalmak biztosítják a magántulajdon jogát és átörökíthetőségét, hiszen munka van mögötte, és a rendelkezési autonómiát /szabadságot/ biztosítani kell – igaza van, hiszen az erős rétegeket képviseli²¹. S teljesen igaza van Russellnak is, amikor nem kevesebb magától értetődőséggel rámutat: a pusztán munkaerejével rendelkező dolgozón semmit nem segít ez a szabadság, s ezért a tőke eloszlását demokratikusabbá kell tenni, szabályozni kell az átörökítés jogi intézményét²². S igaza van, hiszen e vonatkozásban a gyenge rétegeket képviseli.

A kategoriális elemzés szintjén Liska leválasztotta egymásról az árutermelés-piac, illetve a magántulajdon fogalmát^{22a}. A felhalmozásban előrehaladott rétegek érdeke azt diktálja, hogy e különbségtételt ideológusaikkal háttérbe szoríttassák majd elfeledtessék /történeti távlatokra gondolok itt/, s a diszfunkcionális állami tulajdont a magántulajdon Nyugaton ismert formáival dúsítsák fel. A gyenge rétegek érdeke azt diktálja, hogy sohase merüljön feledésbe a mondott liskai különbségtétel, s hogy az állami tulajdon visszavonulását a különböző közösségi tulajdonformák megerősödése kíséresse. S hogy miként alakul ez a viszonyrendszer, azt

nyilván az dönti el, hogy az egyes reprivatizálódó nemzetgazdaságokban milyen erők képesek a leginkább meghatározóan hatni a vonatkozó jogrendszerekre. S a baloldali érzületű filozófusnak itt aligha van különösebb oka az optimizmusra, ugyanis mintha nemcsak az utóbbi évek honi fejlődései, hanem a történelem hosszabb távon is a Máté Evangéliumnak azt a részletét erősítené meg, amit Jon Elster idéz egy meglehetősen rezignált tanulmányában: "Akinek van, annak még adnak, hogy bőségesen legyen nekik, de akinek nincs, attól még azt is elveszik, amije van."²³

A totalitárius állam az emancipáció szerveként szükségképpen mondott csődöt, az elidegenedés újabb formáit, a kizsákmányolás újabb jelenségeit hívta életre. Az életesélyi tényezőkben erősek – megengedhetik maguknak – a tapasztalatok nyomán feladják az emancipáció eszméjét. /Persze csak akkor adják fel, ha már eleve nem egy éretlen lelkiület veszélyes kifejeződéseként legyintettek rá./ Az életesélyi tényezőkben gyenge rétegek-csoportok ideológusai viszont arra törekednek, hogy újradefiniálják a szocializmust. S bármiképpen hangozzék is ez a meghatározás egyes összetevőiben, egyik középponti mozzanata nyilván az kell legyen, hogy a szocializmus valójában a hatékony gazdasággal és politikai intézményrendszerrel rendelkező társadalmakban munkáló törekvés, mely az életesélyi tényezőkben gyenge közegek

emberi tőkéjébe /tehát mindenkor egyes emberbe, készségeibe, képességeibe, tudásába, illetve a szükségleteit kielégítő infrastruktúrába/ való minél nagyobb arányú beruházást szorgalmazza. /S azért nem kell itt önkorlátozásról beszélni a hatékonyság, a gazdaság autonómiája javára, hiszen ezt a korlátozó funkciót a jobboldali tényezők amúgy is kifejtik./

A hatvanas évek baloldali eufóriájában alighanem Hayekot kellett volna idézni, hogy a Nyugat populációjának akár csak megközelítően is azonos színvonalú ellátását csak a tőkés szabadság kikristályosodott működésmechanizmusai révén lehet biztosítani²⁴. A konzervativizmus egésze által meghatározott nyolcvanas években, amikor oly gyanúsán cseng az "egyenlőség" értéke, alighanem lépten-nyomon hangsúlyozni kell /konkrét mondandójukért és a bennük kifejeződő általános tanulságért is/ Bródy András szavait: az erőltetett iparosítás gazdaságstratégiája alapvetően hibás a következő miatt. "Ha a fogyasztás relatív visszaszorításával próbáljuk az alapvető iparágak termelését gyorsan növelni, akkor ez a növekedés a munkaerő bővített újratermelésének rovására kell hogy történjen és ezzel a növekedés végső forrásait apasztja. E gazdaságpolitika bizonyos hibáit mára már felismertük és történnek kezdeti lépések a szolgáltatások, az infrastruktúra elmaradásának behozására. Felismertük ugyanis, hogy ezek a tevékenységek nélkülözhetetlenek a munkaerő jobb ellátásához,

a gazdasági élet sima megszervezéséhez. Azonban még mindig távol állunk attól, hogy a növekedés valódi és végső forrásainak bővítésére irányítsuk erőfeszítéseinket, vagy akár csak el is ismerjük az ehhez szükséges nem kis méretű arány- és hangsúlyeltolódás szükségességét. Ezért tartom különösen retrográdnak azt az újabb nyugati gazdaságpolitikát is, amelyet Milton Friedman neve jelez az elmélet, Margaret Thatcher és Ronald Reagan pedig a gyakorlat terén. A növekedés lassulásának harapófogójába jutva a kiutat az oktatás, az egészségügy, a szociálpolitika megnyirbálásában keresik. Ezzel hihetetlen károkat okoznak nemcsak a jövő növekedés forrásaiban, hanem a közeljövő közérzetének alakulásában is. E megoldásokat csak azért nem nevezhetjük középkorinak, mert ezzel a középkort sértenénk meg. Tudvalévő, milyen fontos szerepet tulajdonított ugyanis a középkor az emberi szellem csiszolásának – s enélkül nem is indulhatott volna meg az újkori fejlődés Európában."²⁵

Gramsci munkásságának szellemét alighanem akkor képviseljük hűen, ha a gazdaságában és politikai intézményrendszerében hatékony polgári jogállam kiépítését szorgalmazva juttatjuk kifejezésre az életesélyi tényezőkben szűkös közegben élő emberi tőke szükségleteit, s járulunk hozzá emez igények érvényre juttatásához az egyes társadalmi fórumokon és testületekben.

L Á B J E G Y Z E T E K

x A MKKE Társadalomelméleti Kollégiumában tartott Gramsci-megemlékezésen elhangzottak, továbbgondolt változata. A ténylegesen elhangzott előadás egyes alapgondolataihoz lásd még: Mezei György, "Hegemónia és /szerves/ értelmiség". Filozófiai Figyelő, 1987/2.

1 A mélyenszántó "bon mot"-t Mester Ákos egyik riportjában hallottam.

2 "A proletár szabadsághiány szerkezete". Lásd: J.Roemer /szerk./ Analytical Marxism. Cambridge University Press, 1986. Köszönetet mondok Dajka Balázsnak, Huoránszky Ferencnek, Orthmayr Imrének, amiért hozzáférhetővé tettek számomra egyes analitikus marxista írásokat, továbbá Csontos Lászlónak és a Filozófiai Továbbképző munkatársainak, akik lehetővé tették vonatkozó munkatervükkel, hogy Cohen e kiváló tanulmányát lefordítsam magyarra.

3 V.ö: Fordulat és reform, a Medvetánc 1987/2-es számának melléklete.

4 Apai nagyapámtól, a tízes években Magyarországon maradt, s a negyvenes években elhunyt ukrán Afanász Noszenkótól "verbális

örökség" maradt rám: "inkább ne csinálták vóná", szokta volt mondani /1917-re/, mint hallottam. A filozófus érdeklődésének irányát nyilván befolyásolják személyiségjegyek, s a baloldali *bölcselet contradictio in adjectojáról*, úgy érzem, néhány vonás erejéig számot kell adnom. Nagypám Nógrád megyében bérelt földön volt kétékezi gazdálkodó, s bár nem általa, de gyermekkoromban sok időt töltöttem paraszti környezetben. A középiskolás és egyetemi években dolgoztam gyárakban és szállítási vállalatoknál. Szellemi létezésem pilléreit és legfőbb tartalmait ugyanakkor urbánus környezetben sajátítottam el. S mostani szituáltságomnál fogva belelátok az *Erwerbsbürgertum* életébe. Mindennél fogva a szóban forgó életvilág rendkívül heterogén összetevőkből áll össze, s bár a leginkább otthon magam a már említett *Bildungsbürgertumban* érzem, nincs az a "társas tudat", amit ne reflexszerű empátiával és ugyanakkor némi kényszerű distancióval szemlélnék.

5 Lányiné Garai Katalin A gazdaság színpadán című könyvét, ha Iván fiam eléri a megfelelő életkort, mint igen fontosat fogom a figyelmébe ajánlani. Beszélni fogok neki ugyanakkor arról az érzületről, ami teljességgel hiányzik a mondott könyvből és amit csak ritkán látok viszont, egyszer például Henri Wallonnál olvastam. /Biztosan nem használnék ilyen patetikus szavakat./ Wallon gimnáziumigazgatóként fordult ekként

növendékeihez: "Megbecsülnek benneteket: s mi ennek az oka, hacsak nem az, hogy előnyös helyzetetek révén beiratkozhattatok a gimnáziumba? ...Nem lehetséges az, hogy mindig ti kapjatok, anélkül, hogy adnátok. ... Siessetek, igyekezzetek minél gyorsabban elismerni ezt a társadalmi adósságot addig, amíg még szabadon elfogadhatjátok. A többiekért élni, szembeszállni az egoizmusban rejtőzködő halállal – vajon, nem ez lenne-e a mi függetlenségünk"?

V.ö: René Zazzo, Pszichológia és marxizmus. Henri Wallon élete és műve. Gondolat, 1980. 14. sk. old.

6 "Mindannyian azt mondatták: minden attól függ, hogy hol élsz és mid van, amivel építhetsz magadnak". Cohen idézett műve: Princeton University Press, 1978. A mottó Stephen Bone és Mary Adshead The Little Boy and His House /London: I. M. Dent and Son Ltd., 1936/ című könyvéből való.

7 Lásd ehhez Cohen említett "The Structure of Proletarian Unfreedom" című művét.

8 Roger Scruton, The Thinkers of the New Left. Longman Group, 1985.

9 V.ö: Tom Bottomore, Elites and Society. Penguin Books, 1964, 72. old.

10 V. ö: Mezei Gy.: "Eszme és valóság – Egy filozófiai konferencia tanulságai". Magyar Nemzet, 1988. szeptember 15.

11 "Másvalaki utasítására és javára dolgozni ... nem kielégítő állapot kiművelt értelmű emberi lények számára, akik immár nem tartják önmagukat a természetnél fogva alacsonyabb rendűnek azoknál, akiknek szolgálnak". Principles of Political Economy, University of Toronto Press, 1965, 766. old, idézi Cohen, "The Structure of the Proletarian Unfreedom", op.cit., 252. old. Ebből a szempontból nyilvánvalóan olyan társadalmi berendezkedés kívánatos, melyben a hierarchikus szerkezetek jól összeegyeztethetők a minden egyes emberben – hol elevenebb, hol csökevényesebb módon – munkáló méltóságigénnyel.

12 Hogy valójában kinek írta – ha szabad így fogalmazni – Lengyel József Szembesítés című önéletrajzi ihletettségű regényét, az olvasói reakción mérhető le. S ahhoz szól igazán e kisregény, akik már számtalanszor átéltek azt, ami az író a vasútról hazafelé tartva a szomszédjával folytatott beszélgetés során ragadta meg.

13 Részletet közöl a novellából Szilágyi Ákos, Befejezetlen forradalom című válogatása /Szabadtér Kiadó 1987./

14 Op cit., 37. old.

15 Tom Bottomore, Marxist Sociology. London: Macmillan, 1975, 21. old.

16 Pan Books, 1982. 260. sk. old.

17 V. ö: Mezei Gy.: "Hegemónia és /szerves/értelmiség", op. cit.

18 V. ö: Power –A New Social Analysis. London: Unwin Books, 1963. 200. old.

19 V. ö: Jon Elster, Making Sense of Marx. Cambridge University Press etc., 1985. passim, de pl. 3. old.

20 A helyhez kötöttség fogalmához lásd mindenekelőtt az Ideologie und Utopie megfelelő részleteit /Frankfurt am Main: Schulte-Blumke, 1978/, pl. 50, 53, 68, 109, 162. old.

21 Például a Capitalism and Freedom /The University of Chicago Press 1962/ fejtegetéseire gondolok.

22 "A proletár nem tud mit kezdeni a jeffersoniánus 'individuális szabadsággal', hiszen gazdasági hatalommal csak a munkáltatók rendelkeznek", írja például egy helyütt /Freedom and Organization 1814-1914; London: George Allen und Unwin, 1934. 256. old./. Lásd azonban mindenekelőtt az "igazságosságra"

vonatkozó különböző fejtegetéseit /pl. a "Property" fejezetben a Principles of Social Reconstruction című könyvben, London: Unwin Paperbacks, 1980,² 78. skk. old./, melyek lényegében minden társadalomfilozófiai művében megjelennek. Vö. M. Gy., "Human Order and Axiology /Rediscovering Russell's Social Philosophy", lásd Nyíri J. K., M. Gy. /Szerk./, Perspectives on Ideas and Reality, Számalk, 1989.

22a Vö. M. Gy., "A 'tudós civil kurázsi' megkésett dokumentuma" Tiszatáj 1989/5.

23 Mt. 13, 12, V. ö: Elster, "The Theory of Combined and Uneven Development: A Critique", in: J. Roemer /szerk./, Analytical Marxism. op. cit., 63. old.

24 V.ö: Chiaki Nishiyama, Kurt R. Leube, /szerk./, The Essence of Hayek. Hoover Inst. Press, Stanford: UP, 1984, vagy pl: Eamon Butler, Hayek – His contribution to the Political and Economic Thought of our Time. London: Temple Smith, 1983.

25 Lassuló idő, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 52. old.